

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

На правах рукопису

МИХАЛЕВИЧ Софія Михайлівна

Формування навичок моральної поведінки у дітей з мовленнєвими порушеннями

Спеціальність 016 Спеціальна освіта

Освітньо-професійна програма *Корекційна психопедагогіка*

Робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Науковий керівник
КУЗАВА ІРИНА БОРИСІВНА
доктор педагогічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 4 засідання кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти
від «18 листопада» 2025 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ірина Кузава

ЛУЦЬК – 2025

Анотація

Михалевич Софія Михайлівна. Формування навичок моральної поведінки у дітей з мовленнєвими порушеннями. На правах рукопису. Спеціальність: 016 Спеціальна освіта. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2025 р.

У роботі розкрито сутність поняття «моралі», «моральності», «моральної поведінки» дітей з мовленнєвими порушеннями. Схарактеризовано особливості процесу виховання моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, висвітлено систему методів формування моральної поведінки у цілісному педагогічному процесі, яка трансформується у моральні відносини та утворюють ефективне моральне середовище.

Виявлено критерії, показники та рівні сформованості навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями як комплексу когнітивного (уявлення дітей про складові змісту і спосіб виявлення моральної поведінки), емоційно-ціннісного (моральні почуття та їх мотивація) і поведінкового (моральні вчинки та взаємини) критеріїв, здійснено перевірку і обґрунтовано дієвість експериментальної методики та її впровадження.

Ключові слова: мораль, моральність, моральне виховання, моральна поведінка, методи формування моральної поведінки, критерії, показники та рівні сформованості моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Abstract

Mykhalevych Sofia Mykhailivna. Formation of moral behavior skills in children with speech disorders. Manuscript rights. Specialty: 016 Special education. Qualification work for obtaining the educational degree "master" of the Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2025.

The work reveals the essence of the concepts of "morality", "morality", "moral behavior" of children with speech disorders. The features of the process of educating the moral behavior of preschool children with speech disorders are characterized, and a system of methods for forming moral behavior in a holistic pedagogical process is outlined, which is transformed into moral relations and creates an effective moral environment.

The criteria, indicators and levels of formation of moral behavior skills of preschool children with speech disorders as a complex of cognitive (children's ideas about the composition of the content and the method of revealing moral behavior), emotional-value (moral feelings and their motivation) and behavioral (moral actions and interactions) criteria were identified, the effectiveness of the experimental methodology and its effectiveness were verified and substantiated. introduction.

Keywords: morality, morality, moral education, moral behavior, methods of forming moral behavior, criteria, indicators and levels of formation of moral behavior of preschool children with speech disorders.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	8
1.1. Моральна поведінка як наукова проблема.....	8
1.2. Особливості моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями.....	15
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>27</i>
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ НАВИЧОК МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	29
2.1. Педагогічні умови виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.....	29
2.2. Діагностика рівнів сформованості навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.....	42
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>63</i>
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна система спеціальної та інклюзивної освіти спрямована на забезпечення рівних можливостей для всіх учасників навчального процесу, що передбачає не лише академічну підтримку, а й цілеспрямоване формування соціально-моральних компетентностей. Сучасні умови розвитку освіти, орієнтовані на гуманізацію та інклюзивність навчального процесу, вимагають особливої уваги до формування моральної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами. Однією з чисельно значущих категорій є діти з мовленнєвими порушеннями, для яких характерні труднощі у спілкуванні, соціальній взаємодії та емоційно-вольовій сфері. Недостатній розвиток мовлення ускладнює процес засвоєння моральних норм, що відображається у поведінці, взаєминах із ровесниками та дорослими. Для дітей з мовленнєвими порушеннями процес становлення моральної поведінки має низку специфічних труднощів, пов'язаних із обмеженням комунікативних можливостей, дефіцитом вербального вираження емоцій і потреб, а також із ризиком соціальної ізоляції. Саме ці фактори ускладнюють засвоєння моральних норм у звичному для дітей вигляді – через вербальне обговорення, моральні настанови та колективні виховні практики – і вимагають розробки спеціальних педагогічних підходів.

Дослідження останніх років показують стійкий зв'язок між мовленнєвим розвитком дитини та її соціально-емоційними компетенціями: порушення мови асоціюються з підвищеною ймовірністю труднощів у встановленні міжособистісних контактів, регуляції емоцій та прийнятті моральних рішень у колективі. Це означає, що для успішної соціалізації й морального становлення дітей з мовленнєвими порушеннями необхідне інтегроване втручання, яке поєднує логопедичну роботу, корекційно-педагогічні технології та цілеспрямоване виховання моральних якостей.

Формування навичок моральної поведінки в цієї категорії дітей є важливим чинником їхньої соціалізації та особистісного розвитку. Саме моральна поведінка визначає здатність дитини орієнтуватися у моральних нормах, співпереживати, діяти відповідно до етичних вимог суспільства. У

дітей з мовленнєвими порушеннями цей процес часто порушений через обмеження у комунікації, недостатній розвиток мовленнєвого розуміння та виразності, що вимагає спеціально організованої педагогічної підтримки.

Особлива актуальність теми зумовлена сучасними освітніми реформами в Україні, зокрема концепцією Нової української школи, яка ставить у центрі педагогічної діяльності формування ціннісних, громадянських і соціальних компетентностей дітей та інклюзивне навчання як пріоритет. У рамках цих реформ зростає потреба в науково обґрунтованих методиках, які дозволяють інтегрувати морально-виховну роботу в індивідуальні програми навчання дітей з порушеннями мовлення – із урахуванням їхніх комунікативних особливостей.

Практична значущість дослідження полягає також у впливі сформованих моральних навичок на адаптацію дитини в освітньому середовищі та поза ним: вміння співпереживати, поводитися відповідально, враховувати права інших сприяє кращій інтеграції до колективу й знижує ризики булінгу та маргіналізації. Для педагогів, батьків і логопедів важливо мати чіткі методичні рекомендації щодо послідовності формування моральних навичок — від емоційного розпізнавання до практичної реалізації моральних установок у міжособистісних ситуаціях.

Таким чином, актуальність обраної теми визначається сумарно: по-перше, високою поширеністю мовленнєвих порушень і їхнім впливом на соціально-моральний розвиток; по-друге, необхідністю адаптації виховних технологій до особливостей комунікації таких дітей; по-третє, вимогами сучасної освітньої політики щодо інклюзії та виховання громадянських і моральних компетентностей. Проведене дослідження має потенціал покращити методичну базу для закладів спеціальної та інклюзивної освіти, надати практичні рекомендації для роботи з дітьми, батьками й педагогами, а також стати основою для подальших емпіричних досліджень у цій сфері.

Ця причина, а також практичне її значення й зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування навичок моральної поведінки у дітей з мовленнєвими порушеннями».**

Об'єкт дослідження: процес морального виховання дітей з мовленнєвими порушеннями в умовах спеціального закладу дошкільної освіти (СЗДО).

Предмет дослідження: зміст, засоби та прийоми виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку із мовленнєвими порушеннями.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці методики виховання навичок моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Дослідити та проаналізувати психолого-педагогічні аспекти проблеми моральної поведінки особистості та з'ясувати її стан у теорії і практиці спеціальної та дошкільної освіти.

2. Вивчити педагогічні умови становлення моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

4. Розробити та експериментально перевірити методику формування моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Методи дослідження:

- *теоретичні:* аналіз філософських, психологічних та педагогічних джерел, навчально-методичних посібників, фахових періодичних видань; аналіз педагогічної документації закладів дошкільної освіти;

- *емпіричні:* спостереження за поведінкою дітей та за ходом освітньо-корекційного процесу спеціального закладу дошкільної освіти; анкетування вихователів та батьків; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний);

- *методи математичної обробки експериментальних даних.*

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася протягом 2024-2025 р. на базі відокремленого дошкільного відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ (м. Ківерці, Волинська область).

Дослідженням було охоплено 30 дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Практичне значення дослідження полягає у розробці та впровадженні методики виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями; розробці комплексу занять, ігор, бесід для дітей та батьків, спрямованих на формування моральних якостей дітей.

Апробація результатів магістерського дослідження здійснювалась шляхом їх оприлюднення на засіданні кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки.

За результатами дослідження опубліковано тези в електронному збірнику та отримано сертифікат, що підтверджує участь автора в V Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти»* (20-21 травня 2025 р., Луцьк) / за заг. ред. проф. І.Б. Кузави.

Структура магістерського дослідження: кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (48 найменувань) та трьох додатків. Загальний обсяг роботи складає 83 сторінки, з них 69 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Моральна поведінка як наукова проблема

У сучасному світі питання моралі стає дедалі більш актуальним. Адже розвиток суспільства визначається рівнем моральності та соціальної зрілості кожної окремої людини, які разом формують моральну сферу особистості.

Варто зазначити, що моральна сфера є складною системою людської психіки та поведінки, в основі якої знаходиться особливе утворення, відоме як моральна поведінка. У галузях етики, філософії, педагогіки та психології науковці досліджували її характеристики та специфіку формування. Зокрема, у працях І. Бабій, І. Бега, А. Богусь, О. Булавкіної, А. Желан, С. Заболоцької, Т. Загороднюк, О. Кононко, В. Котирло, С. Кулачківської, І. Луценко, С. Максименка, О. Осипчук, Т. Поніманської, І. Сингаївської, Н. Сорокіної та інших розглядаються питання природи моралі, сутності суспільних вимог і розвитку моральних категорій.

На основі аналізу цих праць встановлено, що мораль є важливим регулятором поведінки, стосунків між людьми, а моральність – одним із критеріїв чеснот людини. Так, А. Богуш визначає мораль як систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це сфера суб'єктивних уявлень людини про Добро і Зло. Моралю також називають безпосередню людську поведінку (мотиви вчинків, результати діяльності, почуття, судження у людських стосунках) [7].

З філософської точки зору мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) розуміють як духовно-культурний механізм, що регулює поведінку особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, у яких узагальнюються норми, цінності, зразки поведінки та принципи взаємин між людьми і спільнотами. Формування моральної свідомості пов'язують із занепадом родоплемінного устрою та появою розгалуженої системи

опосередкованих зв'язків – політичних, економічних, соціальних та інших, що поступово замінили безпосередній характер взаємин у традиційній общині [45].

У словнику педагогічних термінів мораль визначають як одну з форм суспільної свідомості – систему поглядів, уявлень, норм і оцінок, які регулюють поведінку людей [30].

Констатовано, що загальнолюдська мораль – це сукупність загальноприйнятих у людському суспільстві уявлень про добро і зло, правильне й неправильне, хороше й погане. Вона є основою формування правового середовища, яке підтримує здоровий стан суспільства [30].

Починаючи ще з часів давньої Греції, мораль розуміли як здатність людини керувати собою, як показник її відповідальності за власні вчинки. У ті епохи моральне ототожнювали з корисним і таким, що приносить людині радість, узгоджену з розумом (Аристотель). А Сократ вважав, що щастя людини полягає в гармонійному поєднанні її особистих інтересів з інтересами суспільства, а головною нормою поведінки є доброчинність [30].

За твердженням Івана Франка, мораль є предметом етики – науки «останньої й найвищої». Автор підкреслює, що етика вчить людину жити по-людському: вона завжди й усюди спрямовує її вчинки, змінює її природні інстинкти, роблячи їх м'якшими, і тим самим допомагає людині стати здатною до щастя не лише особистого (внутрішнього задоволення), а й суспільного, що ґрунтується на спільній праці та братерській любові між людьми [47].

Сучасною наукою доведено, що мораль передбачає: перевагу розуму над інстинктами та пристрастями; прагнення людини до вищого блага; безкорисливість і добру волю; людяний характер взаємин між людьми; свободу волі та взаємність у стосунках. Бути моральним – означає визнавати абсолютну цінність людської особистості. Безумовна повага до будь-якої людини є вихідною позицією, яка відкриває простір для повноцінного людського існування [13].

На думку окремих дослідників [1; 2; 11; 32], моральність людини проявляється у трьох ключових сферах її буття: у взаєминах з іншими людьми; у моральному здоров'ї (чистому чи нечистому сумлінні); у стані духовного

життя та стосунках із Богом, коли людина знаходить або втрачає духовну рівновагу.

Варто зазначити, що термін «моральність» зазвичай не використовують у контексті негативної оцінки поведінки, тоді як слово «мораль» є більш нейтральним щодо оцінювання. Деякі автори [32; 35] пропонують трактувати мораль як систему норм, а моральність – як рівень їх дотримання, однак таке розмежування не стало загальноприйнятим.

За визначенням Т. Баєтула, моральність – це один із проявів суспільної свідомості, що через поняття та уявлення відображає реальні стосунки та регулює моральний аспект людської діяльності [2].

Отже, моральність можна розуміти як практичний вимір моралі, що виявляється у поведінці людини. Це здатність чинити добро не під зовнішнім тиском, а з внутрішнього переконання та доброї волі.

Констатовано, що моральність охоплює такі компоненти: моральні почуття; життєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси); моральні переконання; моральні взаємини; моральну діяльність і поведінку [11].

У межах цього дослідження варто виокремити поняття *«моральності конкретної людини»* як результату засвоєння та внутрішнього осмислення нею норм поведінки, які стають рушійною силою у ставленні до навколишнього світу та самої себе. Проте, засвоєння моральних норм є лише одним із етапів на шляху морального вдосконалення.

Поведінка людини набуває усвідомленого й значущого характеру завдяки прояву моральних почуттів – задоволення, радості або, навпаки, сорому й дискомфорту. Саме через моральні почуття свідомість і вчинки людини набувають морального змісту. Важливу роль у цьому процесі відіграє воля, адже вона допомагає людині опанувати себе, надає внутрішньої свободи та спонукає до дії.

Як уже зазначалося, моральність знаходить своє відображення у поведінці особистості, тобто є практичним виявом моралі. Тому саме завдяки знанню моральних норм і правил формується моральна поведінка людини.

На думку Т. Марченко, моральна поведінка – це процес осмислення кожною людиною реалій навколишнього світу, який знаходить своє відображення у системі її вчинків [25]. Поведінка виступає формою реалізації моральних цінностей, прийнятих у суспільстві – таких як добро, свобода, справедливість, взаємодопомога та інші.

Поруч із моральною існує й аморальна поведінка, що ґрунтується на ненависті, несправедливості та егоїзмі. Якщо моральна поведінка сприяє утвердженню в людині гуманістичних якостей і реалізує її моральні прагнення, то аморальна – навпаки, руйнує особистість, позбавляючи її духовної цілісності та моральних орієнтирів.

Тобто, можна стверджувати, що *моральна поведінка* – це система дій особистості стосовно суспільства, інших людей та навколишнього світу, оцінених із позиції відповідності моральним нормам. Поведінка людини відображає її мотиви, умови, у яких здійснюється вчинок, а також психологічні особливості суб'єкта.

На думку Т. Поніманської [32], виховання навичок моральної поведінки спрямоване на засвоєння людиною абсолютних, вічних норм співжиття, що мають універсальний, загальнолюдський характер і є проявом людяності. Незважаючи на расові, культурні чи національні відмінності, основні моральні цінності залишаються спільними для всіх народів і культур.

Як зазначає Н. Білоусова, основою моральної поведінки є вчинок. Саме він містить у собі дію, що може отримати як позитивну, так і негативну оцінку з боку суспільства. При цьому вчинком можна вважати не лише активну дію, а й утримання від неї, коли людина свідомо не займає певної позиції в життєвій ситуації [6].

Оцінки, які суспільство дає людським учинкам, не завжди є об'єктивними, адже не існує чітких критеріїв для їх визначення. Аналіз поведінки людини залежить від багатьох чинників, серед яких основними є:

– *мотиви поведінки* – їх завжди багато, і вони часто неоднозначні (іноді шляхетні й моральні спонукання можуть призвести до небажаних або навіть негідних учинків);

- *наслідки вчинків* – вони враховуються під час оцінювання дій людини, адже оцінка здійснюється з огляду на їх суспільну значущість;
- *умови, у яких відбувався вчинок* – реальність ситуації може зробити один і той самий вчинок або суспільно схвальним, або осудним;
- *засоби досягнення мети* – моральна поведінка заперечує використання будь-яких засобів заради результату, оскільки це сприяє розвитку егоїзму та нездорового індивідуалізму [11].

Отже, цілком слушно стверджувати, що однією з провідних форм вияву моральної поведінки особистості є діяльність, зумовлена різноманітними мотивами. Психологи [6; 10] визначають діяльність як активну взаємодію людини з навколишньою дійсністю, у процесі якої суб'єкт цілеспрямовано впливає на об'єкт для задоволення власних потреб.

На основі проведеного аналізу наукових джерел (С. Максименко) встановлено, що діяльність є важливим способом пізнання навколишнього світу. Зокрема, підпорядкування правилам вимагає від особистості вміння контролювати власну поведінку, що, у свою чергу, формує вищі форми довільного саморегулювання. Регуляція поведінки поділяється на нормативно-інституційну (наприклад, право, правові норми) та неінституційну, основною формою якої є мораль. Кожна з цих форм спрямована на врегулювання різних аспектів суперечностей у поведінці людини.

Мораль, як суспільне явище, виникає в процесі входження людини в систему соціальних відносин, адже поза суспільством мораль не має сенсу. Моральні цінності та уявлення формуються в колективній діяльності, тому саме від її організації залежить спрямованість морального розвитку всіх її учасників [32].

Науковці-психологи [10; 11; 29; 33] зауважують, що останнім часом у поведінці людей, зокрема дітей та підлітків, спостерігаються цинізм, брутальність, агресивність і жорстокість. За цими проявами часто приховуються глибокі внутрішні переживання — самотність, відчуженість, тривога, непорозуміння.

Моральною слід вважати таку поведінку особистості, у мотивації якої важливе місце посідають норми культури, суспільно значущі цінності та моральні принципи. Для людини, яка порушує моральні норми, характерним є почуття сорому [29].

Мимовільна поведінка здійснюється незалежно від свідомої волі людини, тому її не можна оцінювати з морального погляду – вона не підлягає класифікації як моральна чи аморальна. З позицій моралі оцінюють лише вчинок, тобто свідому дію, яка є основною одиницею соціальної (моральної) поведінки. Перед її здійсненням людина формує внутрішній план дій, у якому передбачає мету, можливі результати та наслідки для інших.

Довільна поведінка – це свідомо діяльність, що регулюється самою людиною на основі потреби досягти певної мети. Вона зумовлена волею суб'єкта, передбачає усвідомлення наслідків та виявляє активність, що виникає на ґрунті рефлексії й самосвідомості [29].

На думку І. Сингаївської, процес саморегуляції поведінки має два рівні:

- 1) здатність регулювати власну поведінку;
- 2) саморегуляція на основі моральних норм [38].

Про сформовану моральність можна говорити лише тоді, коли людина сама виступає суб'єктом регуляції власних дій, тобто коли її поведінка є результатом саморегуляції. Саморегуляція полягає у свідомому контролі та керуванні власними діями відповідно до моральних норм і принципів, прийнятих у суспільстві.

Варто зазначити, що питання саморегуляції моральної поведінки дитини з ООП тісно пов'язане з процесом виховання, у межах якого моральні норми поступово перетворюються на внутрішні регулятори поведінки [15].

Отже, саморегуляція поведінки – це свідоме, довільне управління власними вчинками згідно з інтеріоризованими (внутрішньо прийнятими) нормами моралі.

Структуру саморегуляції моральної поведінки, за І. Сингаївською, складають такі *компоненти*:

- розуміння ситуації;

- планування моральних дій і вчинків;
- прогнозування наслідків учинків;
- вибір способу поведінки;
- вольове зусилля для стримування або активізації дії;
- самоконтроль [38].

А Т. Поніманська [31] у структурі моральної поведінки виділила моральні вчинки та моральні дії, моральні ставлення, моральну оцінку та моральну самооцінку, моральну саморегуляцію та моральну позицію. Запропонований нею розподіл і перелік за групами структурних складових моральної поведінки дещо умовний, тому що в реальних умовах, наприклад, ставлення особистості до оточуючих людей виявляється комплексно у взаємодії всіх компонентів. Фактично ці компоненти функціонують у моральній поведінці як єдине ціле.

Отже, питання моралі неодноразово обговорювалось науковою спільнотою. Це поняття трактується як духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп. Відповідно вчені визначають суть поняття моральності (практична сторона моралі, що втілюється в поведінці людей. Це здатність творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добрій волі) та моральної поведінки (є осмислення кожною людиною реалій навколишнього світу, яке виливається в систему вчинків [43]. Поведінка є реалізацією моральних цінностей, прийнятих у суспільстві: добра, свободи, справедливості, взаємодопомоги та інших). Однак, дане питання є недостатньо вивченим у корекційній педагогіці, та корекційній психопедагогіці зокрема.

1.2. Особливості моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями

Головною проблемою розвитку особистості є формування навичок моральної поведінки з раннього дитинства. Як показує досвід, дошкільний вік є початковим етапом становлення особистості, коли закладаються основи характеру, формується ставлення дитини до навколишнього світу, до людей і до самої себе, а також засвоюються моральні норми поведінки. У цей період спостерігається інтенсивний фізичний і психічний розвиток, а також початкове формування якостей, що визначають людину як особистість [6; 9].

Розвиток моральної поведінки дітей із мовленнєвими порушеннями зумовлюється змістом і способами організації їхньої діяльності — ігрової, трудової, навчальної, а також особливостями взаємин із ровесниками та дорослими. Саме ці фактори відіграють вирішальну роль у становленні моральних якостей, формуванні вміння співпереживати, діяти відповідально й оцінювати власні вчинки (І. Бех, А. Богуш, О. Добош, А. Желан, О. Іванашко, О. Кононко, І. Луценко, С. Максименко Т. Поніманська, Т. Фасолько та ін.).

Аналіз наукових джерел із проблем виховання моральної поведінки дітей дошкільного віку (І. Глушко, О. Гончаренко, С. Заболоцька, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Кульчицька, С. Ладивір, Л. Лохвицька, Г. Маруніна, О. Осипчук, Л. Островська, М. Федорова та ін.) засвідчив достатність фактів, які дозволяють розкрити внутрішні механізми її становлення. Формування моральної поведінки відбувається під час різних видів спільної, суспільно-мотивованої діяльності дітей, що має вільний і самостійний характер та забезпечує можливість співпраці між ними. Важливу роль у цьому процесі відіграє спілкування з однолітками й дорослими, а також характер взаємин між ними. Пріоритетного значення набуває розвиток емоційної сфери дитини та формування усвідомлення себе як суб'єкта моральної поведінки.

У дошкільній педагогіці доведено, що ефективними засобами виховання моральної поведінки є зміст різних видів дитячої діяльності, а також ділові й реальні взаємини, які виникають у процесі її здійснення (С. Заболоцька, М. Кордунова, Л. Островська, Т. Поніманська та ін.) [10; 11;31].

У сучасних дослідженнях акцент робиться на активній участі кожної дитини, врахуванні її індивідуальних особливостей, задоволенні особистісних потреб, а також на доцільній співпраці та взаємодії дітей і дорослих.

Зокрема, Т. Поніманська розглядає моральне виховання як основу формування дитини як особистості. Результативність цього процесу залежить від гармонійної взаємодії моральної свідомості та моральної поведінки. Вирішальну роль у ньому відіграє дорослий — педагог чи батько, який виступає «соціальним провідником», прикладом для наслідування та координатором життєвого досвіду дитини [31].

У наукових працях А. Богущ, О. Кононко, Є. Кулачківської, Т. Поніманської обґрунтовано, що дошкільний вік є початковим етапом формування всебічно розвиненої особистості. У цей період закладаються підвалини морального, трудового, естетичного, фізичного та розумового виховання, формуються навички поведінки, ціннісне ставлення до навколишнього світу та самої себе, усвідомлення власного «Я», що підтверджено дослідженнями О. Запорожця, Л. Божович, В. Котирло та ін.

З точки зору психології, моральне виховання — це процес формування моральної свідомості особистості через засвоєння загальноприйнятих моральних цінностей, переконань, норм і принципів, а також формування моральних якостей, навичок і звичок культурної поведінки [10].

У корекційній педагогіці моральна поведінка дітей розглядається через взаємозв'язок із розвитком комунікативної діяльності. Дефіцит мовленнєвого спілкування призводить до труднощів у розумінні моральних понять, етичних норм, у регуляції поведінки. І. Марченко, С. Чупахіною та Н. Кирста розроблено програми корекційно-виховної роботи з розвитку емоційно-моральної сфери у дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Саме тому корекційна робота має бути інтегрованою: розвиток мовлення, емоцій, самосвідомості, соціальних навичок. Ефективними методами є казкотерапія, рольові ігри, мовленнєві ситуації, колективні обговорення моральних тем.

У корекційній психопедагогіці моральна поведінка — це прояв моральності особистості через свідомі вчинки, що враховують моральні

цінності, норми та принципи. Питанню морального виховання присвячені праці В.Синьова, С. Миронової. Зокрема, у виданні «Основи теорії виховання» за редакцією В. Синьова фігурує розділ про моральне виховання як частину виховного процесу. Хоч автор прямо цього формулювання не надає, його підхід до виховання дітей із особливими потребами містить акцент на саморегуляції, соціальній взаємодії та моральному розвитку як частині виховного процесу. Зокрема, В. Синьов розробив концепцію корекційно-виховного підходу до формування моральної поведінки в дітей із різними нозологіями, у тому числі з мовленнєвими порушеннями [39].

С. Миронова у статті «Сучасні підходи до морального виховання учнів з вадами інтелекту» висвітлює, що моральне виховання таких учнів здійснюється через різноманітну практичну діяльність: навчально-пізнавальну, трудову, суспільно-корисну тощо. Таким чином, моральне виховання (за С. Мироною) – це комплексний процес, спрямований на формування моральної свідомості, навичок моральної поведінки, моральних рис у дітей, включно з тими, хто має інтелектуальні чи інші порушення [19].

Отже, обидва автори підкреслюють важливість практичної діяльності, взаємодії з оточенням, соціальної середовища, а також учасницької позиції дитини (активної участі) у процесі виховання.

Варто зазначити, що формування в дітей з особливими освітніми потребами, зокрема, які мають мовленнєві порушення, навичок моральної поведінки та моральних цінностей – складний й тривалий процес. Потрібна клопітка праця, щоб сформувати у дитини моральний фундамент, виховати моральні цінності та навички моральної поведінки.

Постає питання: з якого віку слід розпочинати виховання людини та формування її чеснот і якостей? Вчені одностайні: ще з моменту зачаття. Відомо, що ще у давнину існував певний кодекс поведінки вагітної жінки та ставлення до неї оточуючих. Наприклад: «Не засмучуйся, вагітна жінко, не зустрічайся з поганими людьми, бо дитина виросте нервовою. А якщо бажаєш, щоб дитина була ніжною, доброю, ласкавою, говори з нею лагідно, навіть коли вона ще в утробі».

Л. Калуська зазначає, що плід реагує на зміни настрою матері. Немовля ще не розуміє слів, проте відчуває тон мовлення. Фрази, вимовлені різними інтонаціями, можуть викликати у дитини радісну усмішку або гіркий плач.

Дослідник І. Бех підкреслює, що після народження дитини дорослі застосовують педагогічні методи, які спрямовані на організацію активності дитини, а не лише на обмеження небажаних проявів [4].

У працях А. Богуш наголошується, що основною потребою новонародженого є спілкування з дорослими. Саме через нього дитина отримує перший досвід моральної поведінки. Спілкування з дорослим допомагає дитині засвоювати соціальні норми і цінності [7].

Важливо зазначити, що дитина запам'ятовує не стільки зміст подій, скільки емоції, які переживає у конкретний момент, адже емоційний досвід формує її сприйняття світу.

У дошкільні роки потрібно створити такі умови, щоб дитина розвивалася гармонійно, для розвитку якостей, притаманних даному віку. Оскільки, помилки дорослих, які здійснили на цьому віковому етапі, в подальшому дуже важко виправити.

Дитина рано оволодіває нормами моралі, що представлені у вигляді правил і реалізує їх у стосунках з іншими дітьми та дорослими. Прислів'я та приказки передають у лаконічній формі суть істини, яку потрібно розкрити в дитини змалечку, – це загальнолюдські моральні поняття та категорії. Вони вчать любити та поважати інших як самого себе, з повагою ставитися до батьків, бути справедливим, чесним, скромним, ввічливим, не залишати інших в біді [7].

Також дитина з мовленнєвими порушеннями може аналізувати моральне значення вчинків. Дитина 4-5 років проявляє інтерес до значення моральної норми для її мікросередовища та самої себе. Старші дошкільнята, крім вище сказаного, аналізують власні вчинки та передбачають наслідки власної поведінки [13; 16; 18].

Важливу роль у вихованні моральної поведінки відіграє фахівець спеціальної освіти, його вказівки, поведінка та оцінки дій дітей. Часто

авторитетом для дітей виступає не батьки, а саме вчитель-логопед, якому дуже важливо об'єктивно оцінювати поведінку дітей, не занижувати, чи навпаки, - завищувати. Тому що це відобразиться в їхньому житті.

Дитина дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, без допомоги дорослого, не в змозі сама оцінити свою поведінку і поведінку однолітків. Тому потрібно акцентувати увагу дитини на тому, що можна робити, щоб мати повагу, а чого не слід.

Як зазначено у дослідженні Г. Маруніної, цінним у вихованні моральної поведінки дитини є підтримка її вчинків. Якщо дії дошкільників вмотивовані та підпорядковуються певній меті – то дітей переповнює задоволення, впевненість в собі, в іншому випадку – сором та незадоволення. Потрібно вчасно вказати правильний тип поведінки. Діти дошкільного віку прагнуть бути кращими, підтвердження вихователем схвального у їхній поведінці імпонує їм. Позитивна оцінка стимулює моральні вчинки, дає приклад до наслідування, формує дружнє ставлення однолітків [24].

Сучасний дослідник Т. Поніманська зазначає, що процес виховання моральної поведінки відбувається неоднаково на всіх етапах, і спостерігаються такі рівні морального розвитку: у молодшого дошкільника розвивається самостійність, що зумовлюється потребою у спільній діяльності з дорослими. Схвалення та позитивна оцінка останніх сприяє розвитку та засвоєнню моральних норм; у середньому дошкільному віці дитина яскраво демонструє стан «захисника» норм поведінки, які наслідують від дорослих. Діти відстоюють моральні норми. Одні скаржаться на інших тому, що ті не виконують ті чи інші правила. Вперше в дошкільників формуються поняття про добро і зло, про те, як потрібно поводитися з іншими; вже в старших дошкільнят моральна поведінка пов'язана з почуттям обов'язку, здатні самостійно оцінити свою поведінку [32].

В психологічних дослідженнях С. Максименка вказується, що завдяки сприйманню, усвідомленні вимог та перевірці досвіду здійснюється процес педагогічного впливу і розвитку дитини [33].

Зазначимо, що дитина дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями в своїй поведінці керується **мотивами**, які спонукають до дій, через які поведінка набуває індивідуального особистісного характеру. Підпорядкування мотивів поведінки можна вважати сформованою наприкінці дошкільного дитинства. Діти допомагають та висловлюють співчуття іншим в різних випадках, керуючись різними мотивами: для того, щоб згодом допомога була взаємною; для того, щоб хороший вчинок побачив та схвалив дорослий; для того, що товариш потрапив в біду; або ж просто допомагає, співчуває [31].

Джерелом організації виховання навичок моральної поведінки та моральних цінностей має стати керування мотивами поведінки та діяльності дитини. Якщо ж дорослий хоче допомогти дитині, він має спрямувати її, а не ставити себе на її місце, вказувати як поступити в даній ситуації (або навіть замість неї). Вирішення, замість дитини, її проблем не сприятиме розвитку особистості дитини, адже самореалізація досягається лише власними зусиллями.

За надмірного контролю дорослих над поведінкою дитини, в той період, коли вона спроможна сама регулювати свою поведінку, творча активність малюка пригнічується: звикає до вказівок, які надходять ззовні, стає безініціативним.

Суворий контроль дорослого призводить до того, що для дитини моральні норми стають лише навіюваними, не прийнятими внутрішньо [32].

Допомогти дитині з мовленнєвими порушеннями зрозуміти моральні норми, свої моральні почуття та моральну поведінку, свідомо прийняти їх і керуватися ними у повсякденному житті – найважливіше завдання дорослого.

Таким чином, становлення моральної поведінки відбувається з формуванням в дитини з мовленнєвими порушеннями системи домінуючих мотивів, які відповідають нормам моралі та визначають стосунки навколишніми.

Як уже зазначалось, моральна поведінка є невід'ємною частиною морального виховання. Звичним в змісті морального виховання виділяють три групи **завдань**: формування злагодженої моральної свідомості (уявлень про

добро і зло), поведінки (навичок культури поведінки, поваги до навколишніх, правдивості, чесності, справедливості), почуттів (турботливості, совісті, гуманності, любові до України, відповідальності).

Відповідно до завдань, виділяють три групи методів: методи формування моральної свідомості (навіювання, пояснення, етичні бесіди, переконання); методи формування моральної поведінки (вправляння в моральній поведінці, організація життя і діяльності дітей з суспільними нормами поведінки, ситуації морального змісту, спільна ігрова й продуктивна діяльність дітей); методи виховання моральних почуттів (заохочення, приклад, схвалення або осуд). Всі напрямки морального виховання розглядаються в формуванні домінуючих мотивів.

Суть процесу виховання моральної поведінки полягає у взаємодії вихователя і дитини, з метою залучення її до моральних норм суспільства, збагачення досвіду, виховання мотивів поведінки, вольових та моральних якостей.

Упродовж дошкільного віку моральні почуття дітей з мовленнєвими порушеннями стають стійкішими, глибшими, оволодівають дедалі більшим колом явищ, яке викликане більшими можливостями спілкування дитини і дорослого, дитини та однолітків, та оволодінням різними видами діяльності. В дітей розвиваються такі почуття, як почуття сорому, почуття власної гідності, почуття обов'язку, проявляються почуття емпатії (І. Бех, О. Запорожець, О. Кульчицька, О. Кошелівська). Почуття сорому поєднане з приниженням гідності малюка, а тому останній намагається ухилятися сорому, докорів дорослих. Похвала дорослих вчинків дитини викликає в неї задоволення, радість від доброго вчинку, що призводить до формування почуття обов'язку. Адже у дітей старшого дошкільного віку саме це почуття є мотивом багатьох вчинків і допомагає уникнути егоїстичних тенденцій у поведінці [7].

Емпатія – це глибоке почуття, що полягає в духовній єдності особистості. Основними умовами виникнення емпатії є взаємодія та спілкування. Старші дошкільники співчують, ставлять себе на місце іншого, турботливо ставляться та піклуються про інших, співпереживають. Цілком погоджуємось із

твердженням Л. Калуської: виховувати в дітей моральні норми, навички моральної поведінки потрібно так, щоб діти з цікавістю та розумінням сприймала інформацію, щоб у неї виникло бажання дотримуватися цих правил у житті. Результати досліджень показують: високої результативності можна досягти лише за умови впровадження загальнодидактичних принципів: урахування вікових та індивідуальних особливостей дитини, системності у постановці завдань щодо формування моральних якостей і християнських чеснот, дотримання цілеспрямованості, систематичності, послідовності у подачі знань, комплексності у процесі ознайомлення з моральними категоріями, співпраці педагогів з батьками, громадськістю, дотримання самим вихователем вимог моральної поведінки в закладі освіти [33].

Моральні уявлення та судження дітей з мовленнєвими порушеннями відзначаються такими особливостями, як елементарність, зв'язок з почуттями, конкретність. Таким чином, уявлення переходять у переконання, переконання – у звички, а звички – у нахили. Знижений розвиток уявлень про правила і норми поведінки гальмує вплив моральних мотивів і обмежує прояви моральної поведінки загалом. Отже, у процесі виховання почуття дітей стають стійкішими і відіграють роль мотивів поведінки.

Істинна моральність визначається стабільністю моральних мотивів, необхідністю у відповідальній поведінці. Праці сучасних українських педагогів (С. Заболоцької, О. Кононко, Л. Лохвицької, І. Марченко, В. Синьова, Т. Поніманської, Т. Фасолько), дають підстави стверджувати, що ефективність формування моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями залежить від змісту та форм організації їхньої діяльності, а також від побудови взаємин з дорослими та ровесниками. Вчені важливої ролі надають виховному впливу як основного фактору оволодіння дитиною нормами та правилами поведінки.

Проте, педагогові не завжди вдається задовольняти у процесі діяльності поєднання знань дітей про моральні норми з потребою дорослих до їхньої поведінки та створювати на практиці умови для здійснення моральних вчинків.

Тому необхідно переконати дітей з мовленнєвими порушеннями у доречності втілення уявлень про моральні норми в різноманітних ситуаціях і підтвердженням цього – прийняття власною поведінкою [27]. Через це у педагогів виникають труднощі у реалізації морального виховання дітей дошкільного віку та виховання навичок моральної поведінки, зокрема. Тому, науковці та практики повинні обдумати систему морального виховання дітей дошкільного віку, так як його зміст повинен охоплювати не лише ознайомлення дітей з моральними нормами та привчання методами зовнішнього впливу до виконання цих норм, а й у формуванні бажання бути моральними людьми [47].

Безумовно, у процесі цілеспрямованого впливу дорослих здійснюється моральне виховання. Цей вплив націлений на засвоєння дітьми з мовленнєвими порушеннями основ моральної культури, що містить поєднання знань про мотиви та звички моральної поведінки, мораль та моральні почуття. Наслідком морального виховання через дію оточуючого середовища та збагачення дошкільником власного морального досвіду є його моральний розвиток.

Моральні звички, шляхи взаємодії з іншими людьми, а також стиль поведінки формуються у процесі розвитку моральних якостей. І. Бех зазначав, що під час цілеспрямованого виховного впливу починається процес створення власного «Я», що визначає індивідуальну й соціальну значущість життя людини [5].

Варто зазначити, що дітям дошкільного віку властиво активно реагувати на запропоновану діяльність дорослим, послідовне формування здатності самостійно визначати її мету, здійснювати її краще, коли є ігровий мотив. В даному віці закладаються підвалини уміння керувати мотивами діяльності, проявляти самостійність, намагання керувати своєю поведінкою [31]. Інші вказані дослідники [12], що вивчали мотиви поведінки, залежно від віку дошкільників, визначили, що в старших дошкільнят набувають переваги соціальні мотиви, оскільки в даному віці виникає важлива потреба знайти своє місце в соціумі й виконувати важливу, значиму діяльність.

А С. Васильєва та І. Глушко зазначають – морально здорову особистість виховують від самого народження, наприклад потрібно активізувати

педагогічний вплив в період дошкільного дитинства. По-перше, сенситивні періоди розвитку особистості припадають саме на дошкільний вік; по-друге, за висновками психологів, в дошкільників в процесі активної діяльності можна виховати свідоме, бережливе ставлення до однолітків, дорослих, власного здоров'я, до всього, що оточує [15, 18].

Доречним є аналіз психічних можливостей дошкільника О. Кононко: «Комплексною характеристикою дошкільника як суб'єкта життя є життєдіяльність. Вона висвітлює процес концептуалізації дитиною оточуючого світу та себе в ньому, розкриває діяльнісну та діалогічну сутність дошкільника. Діти дошкільного віку здатні не лише залежати від умов своєї життєдіяльності, а й певним чином впливати на них» [39].

Аналіз досліджень С. Кулачківської та С. Ладивір, вказують потребу забезпечення умов для розвитку між дітьми доброзичливих стосунків, адже вони формують у дітей відчуття спільності з іншими дітьми, душевну рівновагу, спокій. Напруженість у стосунках з іншими гальмують розвиток особистості та виховання в неї моральної поведінки [43].

О. Іванашко вважає, що завдяки існування об'єктивної мотивації дитина починає діяти. Усвідомлення дошкільником мотивів своєї діяльності пов'язане зі становленням його самосвідомості, формування морального здоров'я [32].

За твердженням І. Бабій, моральна поведінка є невід'ємною ланкою морального виховання тому слід розуміти поняття «моральне виховання», його завдання, методи та прийоми [1].

Таким чином, на основі аналізу наукових праць встановлено, що моральне виховання – це процес цілеспрямованого впливу на дитину з мовленнєвими порушеннями, з метою залучення її до накопичення морального досвіду суспільства, вироблення в неї моральних норм поведінки, а також формування відповідних моральних якостей.

У процесі морального виховання така дитина засвоює суспільні норми та правила людського співжиття: додержання усталених норм культури поведінки; спілкування на основі добрих почуттів та взаємин; усвідомлення себе частиною колективу та вміння поводитись в ньому; взаємна ввічливість; гуманізм,

дисциплінованість, скромність, товариськість, витримка, чуйність; дбайливе ставлення до речей; дбайливе ставлення до природи; прагнення до корисної діяльності, працьовитість.

Своєрідність морального виховання полягає в тому, що його неможливо виокремити від інших процесів, оскільки це має бути безперервна, постійна робота взаємодії дорослих та дітей [1].

У моральному вихованні як цілеспрямованому двосторонньому процесі взаємодії вихователя та дитини важливим є не знання про норми і правила моралі та їх слухняне дотримання, а сформована особистісна потреба діяти у відповідності з ними, самовдосконалюватись впродовж усього життя [1].

У процесі морального виховання важливо враховувати індивідуальні, вікові та специфічні особливості розвитку дітей, які пов'язані з високою спостережливістю, емоційністю, уразливістю, що відрізняються від попередніх поколінь.

Провідними факторами виховання моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями є здобуття ними знаннями з певної галузі, чуттєве усвідомлення мотивів діяльності та уміння регулювати поведінкову реакцію, тобто моральна поведінка є складним новоутворенням людини, у якому нерозривно взаємодіють мотиваційні, емоційні, інтелектуальні та вольові процеси, які виконують важливу роль у формуванні особистості в період дошкільного віку [11].

Діяльність є однією із найвагоміших форм вияву моральної поведінки дитини, яка викликана різними мотивами. У процесі спільної з дорослим й самостійної діяльності в дітей вдосконалюються певні прояви моральної поведінки, які з часом відображаються в її свідомості [36]. Моральна поведінка означає єдність мотиву й дії. Моральне виховання передбачає виникнення в дитини системи домінантних мотивів, що відповідають моральним нормам і визначають її стосунки з іншими людьми.

Педагоги та батьки ставлять за мету забезпечення неперервного процесу морального виховання дітей дошкільного віку, що спрямований на засвоєння ними моральних понять й уявлень, які впливають на формування вмінь та

навичок, формування відповідного ставлення та усвідомлення відповідних рішень, дотримання моральних норм та правил. Також моральне здоров'я тлумачать як результат виховного впливу на дитину, що передбачає розвиток життєлюбної особистості, яка збагачена знаннями про людину, готової до творчої діяльності та поведінки, що відповідає загальнолюдським нормам моралі [44].

Період дошкільного дитинства є надзвичайно важливим для опанування норм і правил моральної поведінки як сприятливий для розвитку гармонійно розвиненої особистості та формування її основ. Елементарні моральні уявлення і почуття, навички поведінки, що набуває дитина як стихійний моральний досвід має стати з «натуральних» «культурними», тобто перерости у вищі психічні функції й стати підґрунтям розвитку нових форм, правил і норм поведінки [22].

Своєрідність морального виховання зумовлюється віковими та індивідуальними особливостями дітей, нормами суспільної моралі тощо. В період дитинства важливо розвивати в малят емоції та моральні почуття, що сприяє формуванню моральних якостей особистості, спонукає до засвоєння певних норм і правил, розвиває відповідні мотиви поведінки й звички.

Дослідники стверджують, педагогам й батькам потрібно враховувати, що діти дошкільного віку опановують моральні явища поступово. Спочатку сприймають їх на емоційному рівні («добре» - «погано»), потім усвідомлюють причини тих чи інших вчинків. Природньо, що одні діти швидше досягають глибини моральних ситуацій, що обговорюються, інші – повільніше. Тобто, моральний розвиток та моральна поведінка зумовлюється своєрідністю психічного розвитку малят. Потрібно постійно дбати про розвиток у вихованців системи моральних понять та уявлень про норми, які з часом вони використовуватимуть у своїй поведінці й ставленні до інших [40, 50, 66].

Важливо надмірно не використовувати заборони. Доведено: якщо дитину виховувати за допомогою багатьох «не можна», тоді вона буде неспроможною до моральної саморегуляції, не здатна зробити власний моральний вибір, не

дотримуватиметься норм та правил, не усвідомлюватиме моральних цінностей, залишаючись без зовнішнього контролю.

Основними принципами, котрі забезпечують успіх виховання моральної поведінки та морального виховання загалом, є систематичність та послідовність. Випадкові впливи результату не дають [15].

Отже, ефективність формування моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями залежить від змісту та форм організації їхньої діяльності, а також від побудови взаємин з дорослими та ровесниками. Вчені важливої ролі надають виховному впливу як основного фактору оволодіння дитиною нормами та правилами поведінки.

Висновки до першого розділу

У ході теоретичного аналізу наукових джерел у першому розділі дослідженні встановлено, що питання моралі та моральної поведінки є дуже актуальними. Численні психолого-педагогічні дослідження дають визначення поняттям «мораль» та «моральна поведінка».

У працях М. Борищевського, І. Беха, А. Фурмана, Л. Виготського, Л. Божович, С. Максименко, В. Котирло, О. Кононко, І. Сингаївської, С. Заболоцької, І. Бабій, С. Кулачківської, О. Булавкіної, Н. Сорокіної, А. Желан, О. Осипчук, Г. Балла, Т. Бастула, Т. Загороднюк, І. Луценко, Т. Поніманської, А. Богуш та ін. розглядали питання природи моралі, сутності вимог суспільства та розвиток моральних категорій.

Мораль є важливим регулятором поведінки, стосунків між людьми, а моральність – одним із критеріїв чеснот людини.

А. Богуш визначає мораль як систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це сфера суб'єктивних уявлень людини про Добро і Зло. Мораллю також називають безпосередню людську поведінку (мотиви вчинків, результати діяльності, почуття, судження у людських стосунках) [5].

Моральна поведінка – це система дій особистості щодо соціуму, інших людей та предметів, що її оточують, з точки зору відповідності її нормам

моралі. Поведінка свідчить про мотиви людини, певні умови, в яких здійснюється вчинок та про психологічні особливості суб'єкта.

Також розкрито особливості моральної поведінки дітей дошкільного віку. Аналіз наукових джерел із проблем виховання моральної поведінки дошкільників (О. Запорожця, Л. Божович, В. Котирло, С. Кулачківської, О. Кульчицька, С. Ладивір, Л. Лохвицької, Л. Калуської, О. Кедич, М. Кордунової, О. Кошелівської, С. Заболоцької, та інші) засвідчив, що формування моральної поведінки відбувається під час різних видів спільної суспільно-мотивованої діяльності (ігровій, навчальній, трудовій) дітей, яка має вільний, самостійний характер і дозволяє їм співпрацювати один з одним. Особливий вплив чинить спілкування з однолітками й дорослими та характер побудови взаємин дорослих і дітей. Пріоритетним є розвиток емоційної сфери та формування усвідомлення себе суб'єктом моральної поведінки.

У корекційній педагогіці встановлено, що засобами виховання моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями є зміст різних видів дитячої діяльності, а також ділові та реальні взаємини, які виникають у процесі її виконання (І. Марченко, В. Синьов, М. Шеремет та ін.)

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ НАВИЧОК МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

2.1. Педагогічні умови виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями

Досвід свідчить, що моральна поведінка дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями формується як поєднання гуманних емоцій, почуттів, уявлень і мотивів, що спонукають до засвоєння певних правил, норм та вироблення відповідних звичок.

У сучасному освітньому процесі, на жаль, досі домінує переважно навчальний аспект із недостатньою увагою до виховання. Це спричиняє труднощі, що проявляються у невідповідності між знанням і дією у дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, а також у недостатньо сформованих базових особистісних якостях. Тому виникає потреба у пошуку нових форм освітньо-корекційної роботи, які б забезпечили позитивний результат у розвитку особистості дитини, де ключовим є формування базових якостей.

Освітньо-корекційний процес у спеціальному закладі дошкільної освіти має створювати сприятливі умови для формування особистісної зрілості дитини, її компетентностей та якостей, що визначають ефективність поведінки та діяльності. Принципи системності та послідовності органічно взаємопов'язані, доповнюють один одного і забезпечують можливість побудови процесу формування самостійності через певну виховну або дидактичну систему.

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє визначити поняття «умови» як сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і прийомів підвищення ефективності освітньо-корекційного процесу, а також матеріально-просторового середовища, що забезпечує успішне досягнення поставлених завдань.

Для ефективного виховання культури поведінки у спеціальному закладі освіти та вдома необхідні певні *педагогічні умови* (за А. Желан):

1) **Авторитет і культура вихователів та батьків.** Стиль спілкування з дітьми є ключовим у формуванні культури поведінки. Довіра, любов, порада, ласка, щирий інтерес до дитячих починань створюють фундамент доброзичливих відносин. Дії вихователя мають бути спрямовані на створення творчої і дружньої атмосфери для розвитку особистості.

2) **Позитивний настрій.** Доброзичлива атмосфера та активна змістовна діяльність виховують у дітей потяг до навчання, бажання пізнавати нове та використовувати знання в житті. Важливо уникати перенасиченого диктаторськими настановами середовища, де неможливо виховати такі моральні якості, як чуйність, відповідальність та міжособистісне партнерство.

3) **Зв'язок із сім'єю.** Забезпечує єдність вимог і наступність у вихованні. Педагог інформує батьків про досягнення та проблеми дитини, консультує їх і знайомить із методами морального виховання вдома.

4) **Дотримання точного режиму.** Регулярність допомагає підтримувати збалансований стан дітей, запобігає перевтомленню та хаотичній поведінці, формує стереотипи правильної поведінки.

5) **Правильна організація обстановки.** Цікаві наочні матеріали, дидактичні ресурси та іграшки дозволяють дітям займатися цікавою діяльністю та запобігають зривам у поведінці.

6) **Аналіз критеріїв та рівнів моральної поведінки.** Оцінювання досягнень дитини є важливою умовою виховання навичок моральної поведінки.

Знання правил моральної поведінки дітьми з мовленнєвими порушеннями не є показником сформованої моральності і не гарантує правильних вчинків.

Формування морально-етичних норм відбувається в певні періоди розвитку:

1) *Ранній вік.* Дитина, спілкуючись із дорослим, отримує перший досвід моральної поведінки. У цей період закладаються основи характеру, ставлення до природи, навколишнього світу та до самої себе через спостереження за

поведінкою дорослих. Як зазначає В. Павленчик, з'являються перші прояви етики спілкування: вітатися, допомагати дорослим на прохання, дякувати.

2) *Дошкільний вік*. Діти починають усвідомлено ставитися до сімейних обов'язків і правил поведінки, пов'язуючи їх із відношенням до інших людей. Прості вказівки («Будь ввічливим») неефективні — важливо конкретизувати поведінку: «Якщо хочеш бути турботливим, ти можеш...».

За словами О. Гончаренко, у закладі дошкільної освіти діти вчать: дружньо гратися, працювати разом, говорити правду, допомагати один одному. У колективі формується ставлення до вчинків однолітків, оцінка власної поведінки та розвиток таких моральних рис, як: *чуйність, доброзичливість, чесність, відповідальність, справедливість, турбота про інших, правдивість*.

Для дітей з мовленнєвими порушеннями знання правил моральної поведінки дає лише тимчасовий результат, оскільки вони діють за правилами без емоційного переживання. Тому проблема морального виховання ставить вимогу розвитку суб'єктивності дитини.

Накопичення різноманітного суб'єктивного досвіду через пізнавальні, практичні, ігрові та комунікативні завдання створює основу для прояву власної позиції дитини в індивідуальній та спільній діяльності з дорослими і однолітками.

Як зазначає О. Добош, важливо не лише давати знання про норми і контролювати їх виконання, а й:

- формувати свідоме ставлення до моральної норми,
- виховувати бажання діяти морально, керуючись почуттями емпатії.

Почуття можна виховувати як у ході педагогічного процесу, так і через спеціальні цілеспрямовані впливи на емоційну сферу, оскільки вони нерозривно пов'язані зі світоглядом, моральними уявленнями та переконаннями.

Психологи (О. Запорожець, І. Сингаївська, С. Максименко) довели, що інтеріоризація групових вимог (перенесення зовнішніх дій на внутрішній план) відбувається у кілька *етапів*:

1. Дитина виконує вимогу дорослого, але не приймає її, намагаючись уникнути;

2. Виконує завдання за наявності стимулу або заохочення;

3. Рольові відносини у соціальній групі набувають особистісного характеру, стаючи внутрішньою потребою дитини.

Моральна поведінка є складним новоутворенням особистості, у якому нерозривно взаємодіють емоційні, вольові та мотиваційні процеси, що відіграють провідну роль у вихованні особистості. Нам імпонує дослідження Т. Поніманської, яка виділяє такі структурні компоненти моральної поведінки дітей дошкільного віку:

- *когнітивний критерій* – включає уявлення про зміст емоційних станів людини – суму, гніву, радості; моральні якості – щедрість, доброта, правдивість, чуйність, милосердя, та протилежні їм – жадібність, злість, облудність; про норми і правила поведінки в дитячому садку, сім'ї, громадських місцях, природі;

- *емоційно-ціннісний (мотиваційний) критерій* – містить моральні потреби: довірливе спілкування, сприятливі міжособистісні взаємини, повага до тих, хто оточує;

- *поведінковий критерій* – уміння, навички та звички моральної поведінки, спільна діяльність з однолітками та дорослими [31].

Когнітивний критерій відіграє важливу роль у вихованні моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями, оскільки знання є основою усвідомленого ставлення дитини до навколишньої дійсності та самої себе. У процесі набуття знання дитина не тільки вчиться, а й формується як моральна особистість, визначає власні естетичні критерії.

Кожний період в діяльності дітей дошкільного віку має емоційне забарвлення, котрі регулюються певними мотивами. І саме емоційно-мотиваційний компонент є характерним для дітей дошкільного віку, які мають мовленнєві порушення, в період виховання моральної поведінки. За твердженням Л. Лохвицької [22], емоції – це суб'єктивна форма прояву потреб. Вони спонукають та спрямовують діяльність задля задоволення. Емоції – це психічне відображення життєвого смислу явищ та ситуацій. Вони проявляються у вигляді переживань, належать до внутрішньої регуляції

поведінки [22]. Відповідно до того, що впродовж життя людина виконує різноманітну діяльність, відтворює певну поведінку, потрібно розкрити причини, які викликають цю активність, тобто мотивацію особистості. Мотиви для людини за своєю значущістю неоднорідні. Одні спонукають до діяльності й водночас надають їй особистісний смисл (сміслоутворювальні), інші мотиви – співіснують із ними, виконують роль спонукальних чинників (позитивних чи негативних), тобто, є мотивами-стимулами.

Тобто, *емоційно-ціннісний (мотиваційний) критерій* забезпечує формування в дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями стійке мотиваційне ставлення до діяльності. Основним завданням мотивації у формуванні моральної поведінки як провідної категорії морального виховання, є потреба активізувати та закріпити в дітей з мовленнєвими порушеннями позитивні емоції, пов'язані з формуванням моральної поведінки, моральних уявлень та цінностей.

Поведінковий критерій – це здатність регулювати процес і результат прояву компетенції [22]. Зокрема, дитину дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями можна вважати соціально компетентною, коли вона має уявлення про себе як суб'єкта та об'єкта соціальних стосунків, засвоїть етичні норми соціальних взаємин, реально оцінює свою поведінку та поведінку інших людей під час розв'язання соціальних завдань.

Як свідчить практика, діти дошкільного віку (особливо молодші) здебільшого не визнають власних порушень норм моралі, при цьому помічають огріхи інших дітей. Малюкам важко назвати моральні якості, часто використовують тільки позитивні; кажуть, що добра людина – гарна, розумна, слухняна, при цьому не згадують таких рис, як чуйна, відповідальна, справедлива, чесна. Тому слід будувати освітній процес таким чином, аби вже діти старшого дошкільного віку були морально вихованими.

У своєму дослідженні поняття *моральної вихованості дитини* трактуємо як особистісну якість, що передбачає розвиненість моральних емоцій та почуттів, сформованість моральних знань і суджень, прийняття моральних норм у внутрішній план дій, що проявляється у моральному виборі та вчинках .

Моральна вихованість розглядається як особлива форма внутрішньої активності, що спонукає людину до дотримання моральних норм.

Знання про моральні норми діти засвоюють в результаті «примірювання» до себе морального зразка. Процес оволодіння моральними знаннями в дошкільному віці залежить від особливостей сприймання ситуації, а також усвідомлення моральних мотивів та вміння аналізувати й оцінювати їх.

Своєрідною ознакою моральної поведінки для дитини з мовленнєвими порушеннями є емоційні переживання. Будь-яку інформацію такі діти сприймають на рівні емоцій, що проявляється в їхніх реакціях і призводить до розвитку таких моральних почуттів, як співпереживання, совісність. Як зауважує І. Бех, «оволодіння» емоціями стимулює процес розвитку мислення, спрямований на усвідомлення моральних норм. Це потрібно для формування в дитини діяти відповідно до моральних норм, а знання виступають як регулятори моральної поведінки [5].

Отож, в дітей означеної категорії з'являється моральна мотивація, тобто осмислення власної поведінки, – це ті індикатори, за якими морально вихована дитина відрізняється від інших тим, що чинить добре не з примусу, а з власної волі.

Разом з тим, при вихованні навичок моральної поведінки слід враховувати емоційний зв'язок дитини (І. Бех, С. Заболоцька, Т. Загороднюк, О. Мельничук, Л. Островська).

Емоційний зв'язок – це одна із суттєвих умов ефективності процесу навчання й виховання. Усі почуття, що притаманні людині (моральні, інтелектуальні та естетичні) не даються в готовому вигляді від народження. Вони з'являються і розвиваються в період дитинства [56].

Перші емоції дитини пов'язані з матір'ю та іншими близькими людьми, потім це коло спілкування збільшується, нові друзі, дорослі. Базовими почуттями є почуття любові, співчуття, дружньої прихильності, які збагачуються в процесі розвитку, мають властивість змінюватися та є основою для формування складніших соціальних почуттів [30].

Щоб викликати в дитини такі почуття, як співпереживання, співчуття, потрібно взяти до уваги інші прояви її емоційного чуття. Важливо перевірити чи дитина має здатність виносити неприємності: невдачу, успіх, критику; чи може порадіти новій іграшці, своєму успіху, цікавим розвагам; як малюк поводить себе, коли йому добре, і коли погано.

Розповсюдженою є думка [34], що дитину дошкільного віку потрібно захищати від негативних переживань, але перш ніж визначити яке це переживання, чи позитивне, чи навпаки – негативне, слід визначити їх причину прояву. Наприклад, якщо дитина переживає через проблеми в сім'ї, ці почуття характеризують її позитивно: дитина із співчуттям та розумінням ставиться до проблем інших. Коли ж поганий настрій дитини викликаний тим, що не задовольнили її примху (не купили цукерку, дали її іграшку погратися іншій дитині), це повинно спонукати дорослих усунути такі негативні емоції.

Часто-густо в сім'ях, де виховують одну дитину, створюють «тепличні» умови: оберігають дитину від переживань, негараздів. Це схвально, проте у тут має бути міра, адже неможливо вберегти маля від усіх негативних факторів. Більш актуально буде навчити дитину стійкості переживати помилки, невдачі, горе, а отже зуміє поспівчувати іншим, підтримати їх [28].

Властивість «зрозуміти іншого» обмежена невимушеністю дитини, яка співвідносить все із собою, легко піддається емоційному впливу, проте ще не здатна реально поставити себе на місце іншої дитини. Діти дошкільного віку не хочуть переживати почуття горя, відмовляються дослуховувати сумні історії, надають перевагу казкам із щасливим сюжетом.

Також в емоційному розвитку дитини часто спостерігаються невідповідності. Діти, які зазнали стресових переживань, стають інертними до переживань інших людей [7].

Як стверджує Т. Поніманська, щоб опанувати почуття емпатії, дитині потрібен різноманітний емоційний досвід. Навчитися цього самостійно дитина не може. Потрібна постійна увага дорослих до розвитку в дітей осмислених мотивів, здійснення вчинку та його результату. Тому важливо говорити з дітьми на морально-етичні теми. Для цього вихователі здебільшого

використовують етичні бесіди, які слід глибоко продумувати за змістом та формою проведення.

Слід взяти до уваги: моральність, як інтегрована особистісна якість притаманна дітям старшого дошкільного віку, ґрунтується на емоційній основі – здатності сприймати стан людей та розуміти його причину, розвитку чутливості, виховання моральних цінностей [31].

Як було зазначено, у структурі моральної вихованості виділяють когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий критерії, що важливо для визначення рівня сформованості моральної поведінки. При цьому слід враховувати зону актуального розвитку (самостійні та свідомі вчинки та дії малят) та потенційну (ті, до яких потрібно спонукати), – зону найближчого розвитку, за Л. Виготським [19].

Таблиця.1

Критерії та показники моральної вихованості дитини дошкільного віку (за Л. Лохвицькою)

Критерії	Показники
Когнітивний (обізнаність з моральними нормами)	• знання і глибоке усвідомлення норм і правил моралі; • здатність адекватно оцінювати ситуацію морального змісту; • вміння формулювати переконливі моральні судження, виявити істотні ознаки моральних понять; • вміння застосовувати основні моральні категорії.
Емоційно-ціннісний (ставлення дитини та її почуття)	• розвинена емпатія; • розуміння й прийняття одне одного у взаємодії; • поважне й доброзичливе ставлення до інших людей; • визнання об'єктивних моральних вчинків; • здатність до емоційного реагування та прояву моральних почуттів, що виражається у моральному переживанні та керуванні своїм емоційним станом.
Поведінковий (мотивація і вольова регуляція поведінки)	• розвинена вольова сфера, вміння здійснювати моральний вибір, контролювати та коригувати власну поведінку, відповідно до моральних

	цінностей; • здатність до мотивування власної моральної поведінки, намагатись не порушувати моральну норму; • активність та самостійність у прийнятті рішень щодо поведінки; • прагнення до моральних вчинків.
--	---

Відповідно до цих критеріїв та їхніх показників існують рівні у визначення моральної вихованості дитини дошкільного віку, визначені Л. Лохвицькою [22].

Таблиця 2

Рівні моральної вихованості дитини дошкільного віку

Рівень	Характеристика
Високий (достатньо актуалізований)	Дитина обізнана з нормами моралі, вміє формулювати моральні судження, має стійкі моральні потреби, що мотивують її до дотримання моральних норм та протидії їх порушенню, характеризуються розвиненістю моральних почуттів (співпереживання, совісті, співчуття), здатністю до вольової регуляції власної моральної поведінки, спрямованістю на здійснення моральних вчинків.
Помірний (помірно актуалізований)	Дитина розуміє значення нормативно-моральної поведінки, проявляє адекватні емоції в ситуаціях морального змісту, несистематично дотримується моральних норм у своїх вчинках, відчуває труднощі у регуляції власної моральної поведінки; знання та судження про моральні норми не завжди відзначаються достатньою глибиною.
Середній (накопичувальний)	Проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди йому слідує; знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх в тому випадку, коли нехтування ними загрожує неприємностями (ситуаційна вихованість), емоційне ставлення до оточення має вибіркового характеру і залежить від позиції дитини.
Низький (не актуалізований)	Має уявлення про моральні норми, але не мотивовано їх дотримується; характеризується нестабільністю емоційного стану та прояву моральних почуттів; навички моральної поведінки не сформовані, поводить відповідно до норм лише при контролі дорослих.

Недостатній (потенційний)	Уявлення про моральні норми лише формуються; емоційний стан не стабільний; моральних почуттів не проявляє; уникає проявів моральної поведінки – власне «Я» ставить над усе; міра моральної вимогливості до себе та інших не сформована.
-------------------------------------	---

Під час проведення експерименту нами визначено, до якого критерію та рівня моральної вихованості належать діти експериментальної та контрольної груп.

Виховувати в дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями етичні категорії справа непросте. Тому необхідно використовувати різні методи та засоби навчання та виховання, при цьому дотримуватись правильного стилю взаємин дитини та педагога. У вихованні цих моральних цінностей фундаментальним завданням є – формувати у дітей прагнення до знань про добро і зло, бажання накопичувати ці знання протягом життя. Реалізації засвоєння цих знань можлива лише за суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих та дітей.

Педагог може бути активним чи пасивним учасником у вихованні моральних категорій у дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. Пасивна сторона взаємодії полягає у створенні умов для морального виховання:

- забезпеченні дітей необхідними матеріалами для занять – книжками, картинками, плакатами;
- оформити інформаційні стенди для дорослих;
- облаштувати місця для проведення занять [43].

Основною місією сучасного фахівця спеціальної освіти в період перебування в СЗДО був пронизаний радощами відкриття та пізнання істинного, нового, зміцнення розумових здібностей. Причому, це не тільки діяльність дітей на заняттях, а взагалі – про інтелектуальне життя дітей, формувати їхні духовні інтереси. В цьому і проявляється активна участь педагога – найефективніша та найбажаніша.

Від того, який стиль взаємодії використовує педагог у роботі з дітьми, залежить результат засвоєння дітьми моральних норм та цінностей. Формальний підхід, завищені вимоги до особистості дитини, дратівливість

вихователя призводить до не сприймання особистості педагога та інформації, яку він передає дітям, не засвоєння її. Набуття моральних норм не може відбуватися, а розвивається лише замкнутість, занижена самооцінка, небажання відвідувати дитячий садок. Це й спричинює конфліктні ситуації між педагогами та батьками дитини, призводить до взаємного непорозуміння у стосунках «дорослий-дорослий», «дорослий-дитина». Навпаки ж, зацікавлений, доброзичливий стиль взаємин педагога з дітьми – джерело успіху його діяльності [20].

У взаєминах дітей з педагогом розвивається інтерес до пізнання добра і зла. Участь педагога у вихованні моральних цінностей дитини полягає у правильно організованому спілкуванні з ними. Важливою умовою для всебічного розвитку дитини є створення атмосфери любові, поваги, добра [34].

Дитина довіряє тому педагогу, який є значущою для неї людиною, відповість на усі запитання. Вихователь чітко та зрозуміло повинен відповідати на поставлені дитиною запитання. Безперечно, іноді педагогу потрібно звернутися до джерел інформації, аби правильне пояснення того чи іншого питання, з яким звернулась дитина [18].

Потрібно сприяти тому, щоб дитина пізнавала навколишнє, пробуджувати почуття цікавості перед новим, стимулювати допитливість, самостійно дійти висновку. Такі почуття стимулюють дитину до тривалого інтелектуального пошуку.

Під час роботи з дітьми дошкільного віку, які мають мовленнєві порушення, при вихованні навичок моральної поведінки потрібно ставити перед дітьми проблему, яку в змозі самостійно вирішити, використовуючи набутий досвід, спостерігаючи за різноманітними явищами свого життя. Потрібно ставити такі запитання, які активізують мисленнєву активність, висловлювали власну точку зору. Такими є запитання типу: *Що ти уявляєш? Що ти про це думаєш? Які емоції у тебе викликають...? Де ти це міг бачити (чути)? За яким умов? Чому це потрібно знати, використовувати? Як цей матеріал можна використати?* і т. д.

Такі запитання стимулюють дитину аналізувати свою діяльність й поведінку. Педагог звертається до внутрішнього світу дитини, працює з нею, тому малюк стає комунікативним, вміє висловити свої думки, стає розкутим. Найефективнішим у побудові взаємодії дорослого та дитини є діалог «дорослий– дитина», «дитина – дорослий». Вихователь повинен розвинути в дитини бажання цікавості, звернутися до особистого досвіду дорослого, створити умови для рівноправного діалогу [20].

Ефективна побудова міжособистісних зв'язків можлива лише в позиції *«Я – хороший, ти – хороший»*. Лише за таких умов дитина відчуває себе потрібною, значущою і має думку, що інші люди є такими ж. Діти легко вступають у дружні стосунки з однолітками, радіють своїм та їхнім досягненням. Така позиція формує взаємини, засновані на довірі та емпатії. Важливо спілкуватися з дітьми не авторитарному стилі, а з позиції рівноправного партнера [35].

Цінності дитина завжди переймає від дорослих: сприймає річ як важливу, цінну, коли її вважає цінною дорослий, оскільки усвідомити цінність дитина сама не в змозі.

Цінності - це те, що особливо важливо для людини. Їх усвідомлення та реалізація дають їй можливість сформуватись як особистість, відчуття задоволення від праці [58].

В працях відомого дослідника І. Беха [5] показано, що дитина не оцінює добро як добро, справедливість як справедливість, а визначає соціальні норми в тому випадку, коли вони несуть собі певну інформацію, можливість ствердитися. Малюки тягнуться до того, що дорослі називають добрим, здоровим, гарним, оскільки це ознака гарантії власного розвитку, морального зростання й самоствердження. Батьки та вихователі мають допомагати дитині в опануванні соціальних норм, але не здійснювати це у формі категоричних обов'язків, а подаючи власний приклад їх дотримання та роз'яснювати елементарні правила, які діють в соціумі, де вона живе.

Дитина постійно шукає зразок для наслідування, прагне бути схожим на людину, яка в певній позиції здається їй найкращою, найсильнішою (товариш, батько, вихователь) [5].

Виховання соціально значущих моральних цінностей, навичок моральної поведінки проходить на межі навчання та повчання. Чи має дорослий повчати? І як йому втриматися від моралізування? *Дорослий має право повчати добрих справ, тільки якщо його слова будуть підкреслені добрими вчинками, які не розходяться з діяльністю.* Норма, яку педагог проголошує дітям, але сам не виконує, ніколи не матиме впливу на поведінку дошкільників. Діти постійно мають відчувати приклад любові до інших, чесності, гідності, підтримки. Лише так виховний вплив буде ефективним, а слово і дія вихователя стане орієнтиром. А орієнтиром для педагога має стати розуміння дитиною категорій «добра» і «зла», її ставлення до них. І. Карабаєва вважає, тільки правильний позитивний приклад дорослого стане запорукою, що дитина підпорядковуватиметься нормам моралі та стане гідним громадянином, справжньою людиною [35].

Отже, діти дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями дуже пластичні та сприйнятливі до навчання. Вони можуть набагато більше, ніж вважали досі педагоги та психологи. Це сприяє перспективі збагачення змісту та підвищення рівня морального та естетичного виховання дітей. Але треба пам'ятати і про підвищення ефективності виховного процесу, при якому слід враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини.

Для забезпечення всебічно гармонійного розвитку особистості, потрібно використовувати інтегрований підхід: органічно поєднувати фізичне виховання з розумовим, розумове – з моральним, моральне – з естетичним тощо.

Головним у цій системі, що зв'язує освітню систему в єдиний вузол, має бути морально-трудове виховання дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. В перші роки життя дитини таке виховання закладає фундамент активної життєвої позиції, усвідомлення своїх обов'язків та готовність виконувати їх, дотримуватися єдності слова та діла. Саме інтегрований підхід може забезпечити ефективний розвиток особистості кожної дитини.

Отже, для формування навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями використовують такі *педагогічні умови*:

- 1) авторитет і культура вихователів та батьків;
- 2) позитивний настрій;
- 3) зв'язок із сім'єю;
- 4) дотримання точного режиму;
- 5) правильно організована обстановка.

2.2 Діагностика рівнів сформованості навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями

Дослідження рівня моральної вихованості дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями проводилось на базі відокремленого дошкільного відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ (м. Ківерці, Волинська область). Дослідженням, яке відбувалося у 3 етапи (констатувальний, формувальний та контрольний) було охоплено 30 дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Метою констатувального експерименту стало вивчення стану досліджуваної проблеми та виявлення рівня сформованості моральної вихованості дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Під час дослідження використані були такі методи:

- Аналіз педагогічної документації;
- Тестування;
- Спостереження;
- Бесіда.

На основі аналізу науково-теоретичного дослідження, встановлено критерії та показники моральної вихованості дошкільника з мовленнєвими порушеннями (за *Л. Лохвицькою*). Зокрема, виділено **когнітивний критерій** (знання і глибоке усвідомлення норм і правил моралі; здатність адекватно

оцінювати ситуацію морального змісту; вміння формулювати переконливі моральні судження, виявити істотні ознаки моральних понять; вміння застосовувати основні моральні категорії); **емоційно-ціннісний** (здатність до емоційного реагування та прояву моральних почуттів, що виражається у моральному переживанні та керуванні своїм емоційним станом, розуміння й прийняття одне одного у взаємодії; поважне й доброзичливе ставлення до інших людей); **поведінковий** (розвинена вольова сфера, вміння здійснювати моральний вибір, контролювати та коригувати власну поведінку, відповідно до моральних цінностей; здатність до мотивування власної моральної поведінки, намагатись не порушувати моральну норму) **критерій** [47].

Для визначення рівня моральної вихованості дошкільників нині використовують низку методик і тестів. У своїй роботі я використала методики

1. «Знайди схожість» (за Л. Лохвицькою);
2. «Простягни руку допомоги» (америк. педагоги Софія Онглі, Марта Нола, Тіна Мелті).

Під час констатувального етапу кожна дитина брала участь в двох експериментальних ситуаціях (методиках).

Завдяки цим методикам було виявлено рівень розвитку моральної поведінки, моральної свідомості та морального розвитку дошкільників.

Для ефективності протікання експерименту було виділено такі правила взаємодії з дитиною з мовленнєвими порушеннями, які намагалася дотримуватися у своїй роботі:

- 1) створення життєрадісної обстановки навколо дитини, довірлива атмосфера, гуманне ставлення та тепле спілкування забезпечать взаєморозуміння;
- 2) не варто дитину примушувати іти з вами на контакт, це має бути власне бажання дитини взаємодіяти з вами;
- 3) не обіцяти заохочень та винагород за роботу, а продумати план бесіди, аби було приємно спілкуватися;
- 4) у ході взаємодії помічати перші прояви незацікавленості, втоми у дошкільника та відкласти спілкування на інший раз;

5) вихователю у розмові потрібно бути слухачем, не оцінювати та не критикувати дії дитини для виявлення реального рівня морального розвитку [63].

Методика «Знайди схожість» (за Л. Лохвицькою)

Мета: визначити рівень моральної ідентифікації дітей старшого дошкільного віку.

Форма організації: індивідуальне дослідження.

Інструкція до тексту

Дітям пропонують розглянути картинку з трьома персонажами (для хлопчиків — Так, Тік, Тук; для дівчаток — Ла, Лі, Лу), про яких потім читають розповідь. Важливо, щоб імена були вигаданими і не викликали асоціацій з реальними, дітьми.

Тестовий матеріал

Жили собі троє хлопчиків — Так, Тік, Тук (або троє Ла, Лі, Лу). Вони, як і всі діти, полюбляли гратися, але поводитися по-різному.

Так був веселим і добрим, завжди ділився своїми іграшками, пробачав кривдникам і намагався всіх здружити.

Тік повадився не завжди однаково, він часом давав іншим свої іграшки, а деколи ховав їх, пробачав, коли в нього просили пробачення, але наполягав, щоб того, хто його скривдив, обов'язково покарали, аби більше так не робив.

Тук повадився не так: він міг образити друзів, рідко був привітним, намагався помститися, якщо хтось чинив з ним недобре.

Запитання до дітей

1. Як ти поводишся, коли граєшся з дітьми — як Так (Ла), Тік (Лі) чи Тук (Лу)?
2. Який(а) хлопчик (дівчинка) поводитьсь гідно? На кого ти хотів(ла) би бути схожим(ою)?

Якщо дитина відповідає на обидва запитання однаково або, щоб показати себе в кращому світлі перед дорослим, обирає першого з описаних персонажів (Така чи Ла), необхідно скористатися додатковими запитаннями проблемного характеру:

➤ Можливо, все-таки не слід одразу пробачати, а варто дочекатися, коли у тебе попросять вибачення, адже повинен кривдник усвідомити свою провину?

➤ А що, коли зовсім не прощати тих, хто заподіяв шкоду, і зробити їм що-небудь погане, аби вони також відчули себе скривдженими й зрозуміли, як це неприємно?

Аналіз результатів

Відповіді дітей фіксують у таблиці цифрами 1, 2, 3, які позначають кількість набраних балів.

Таблиця 3

Бланк оформлення результатів

Ім'я дитини	№ запитання	Так / Ні	Так/ні	Так/ні	Сума балів	Рівень

Якщо дитина обрала першого персонажа, вона отримує 3 бали, якщо другого – 2, коли ж третього – 1 бал. Сума балів показує рівень обізнаності дитини дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями з нормами моральної поведінки, що проявляється у її моральних судженнях (відповідях), готовності/неготовності пробачити образу і бажанні поводитись морально.

Рівні моральної ідентифікації

- ♦ 6 балів — високий (достатньо актуалізований);
- ♦ 5 балів — помірний (помірно актуалізований);
- ♦ 4 бали — середній (накопичувальний);
- ♦ 3 бали — низький (не актуалізований);
- ♦ 2 бали — недостатній (потенційний).

Вибір одного й того самого персонажа під час відповіді на перше і друге запитання тесту засвідчує сталість моральних еталонів, а обрання різних – говорить про прагнення до змін.

Методика «Простягни руку допомоги»

Мета. Визначити рівень моральної чутливості дітей, прояву ними співчуття до інших малят на основі висловлених моральних міркувань. (Методика дає можливість прогнозувати нормативність моральної поведінки дошкільнят).

Вікова категорія: старший дошкільний вік.

Форма організації: індивідуальне дослідження у три етапи.

Етапи дослідження

1. Вивчення особливостей сприйняття і розуміння емоційного стану іншої дитини за зображеннями на картині.
2. Дослідження проявів співпереживання, співчуття в ситуаціях прогнозування власної поведінки (індивідуальна бесіда за запропонованими ситуаціями).
3. Фіксування проявів емпатії у створеній ситуації («коробка пожертвувань»).

Інструкція до тесту

Напередодні з дітьми проводиться гра-вікторина, за участь у якій вони отримують по дві іменні (заздалегідь підготовлені) наклейки. Причому увага фіксується на тому, що ці наклейки їм дали за перемогу, що малята вибороли їх у інших гравців.

Наступного дня учасникам дослідження пропонують розглянути зображення незнайомих дітей на картинах. Доречно використати репродукції картин «Заплакані діти» італійського художника Бруно Амадіо (відомий під псевдонімом Джованні Браголін).

Тестовий матеріал

Показуючи зображення дітей, які видаються чимось засмученими або скривдженими (запропоновані репродукції картин), з дошкільнятами проводять коротку бесіду.

Запитання до дітей

- Яких дітей ми бачимо на картині? Чи радісні вони?
- Чим можна зарадити в такій ситуації?

➤ Чи варто чимось поділитися (подарувати щось), аби засмучені діти стали веселішими?

Потім вихованцям пропонують віддати цим дітям свої наклейки: «У нас є коробка пожертвувань, і ми можемо покласти туди будь-яку кількість наших фішок-наклейок для засмучених дітей. Вони будуть раді отримати такі подарунки. Чи хочемо ми допомогти таким дітям, щоб їхній настрій поліпшився і вони не плакали?». Після таких слів наголошують на іншій думці: «Ви не повинні віддавати обидві свої наклейки, якщо не хочете. Це ваші власні наклейки, ви їх отримали за те, що перемогли в грі».

Після цього вихователь виходить з кімнати, нібито у справах.

Запитання до дітей

- Чи траплялося вам помічати, що хтось потребує співчуття і допомоги?
- Чи часто вам доводилося допомагати у таких випадках? Як саме ви це робили?
- Що ви відчували, коли якимось чином утішали того, хто потребував підтримки і турботи?

Аналіз результатів

Критерії оцінювання

1. Спрямованість дії. Критерієм визначення емпатійних дій є передусім розуміння психічного стану іншої людини. На *першому рівні* це розуміння без зміни власного стану (в його основі лежить когнітивна емпатія).

Другий рівень передбачає емоційну емпатію, що проявляється не тільки в розумінні стану іншої людини, а й у співпереживанні та співчутті, тобто в емпатійних реакціях (перший варіант — це найпростіше співпереживання, другий — перехідна форма від емоційної до дієвої емпатії, що виражається у прояві співчуття, в основі якого лежить потреба у благополуччі іншої людини).

Третій рівень — вища форма емпатії, що охоплює когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Вона повною мірою виражає між-особистісну ідентифікацію, яка є не тільки ментальною (сприйняття і розуміння почуттів іншого) та чуттєвою (співпереживання), а й дієвою. На цьому рівні

проявляються реальні дії та поведінкові акти з надання допомоги і підтримки іншому.

2. Визначення емоційної значущості. Між трьома формами емпатії існують складні взаємозалежності компонентів співпереживання, що включають: розуміння, співчуття, співдію, співстраждання, співрадість тощо. Вони по-різному проявляються у дітей дошкільного віку.

Нарахування балів

1. Спрямованість дії

- ✓ 3 бали — дитина віддає обидві наклейки, бо прагне, щоб й інші діти були веселими;
- ✓ 2 бали — дитина віддає одну з двох наклейок (ділить порівну між собою і тими, кого хоче втішити);
- ✓ 1 бал — дитина не бажає поділитися своїми наклейками, бо “вони її, отримані за чесну перемогу в грі”;
- ✓ 0 балів — дитина відмовляється від будь-яких дій.

2. Визначення емоційної значущості

- ✓ 3 бали — дитина визначає свій настрій як радісний від того, що подарувала свої наклейки;
- ✓ 2 бали — почувається добре, коли надає допомогу іншим;
- ✓ 1 бал — стверджує, що скривджені потребують співчуття, але тільки на словах;
- ✓ 0 балів — не проявляє співчуття до інших.

Рівні прояву співчуття

- ✓ 6 балів — високий (достатньо актуалізований);
- ✓ 5 балів — помірний (помірно актуалізований);
- ✓ 3-4 бали — середній (накопичувальний);
- ✓ 2 бали — низький (не актуалізований);
- ✓ 0-1 бал — недостатній (потенційний).

Інтерпретація даних

Аби комплексно визначити рівень моральної поведінки дошкільника як інтегральної особистісної якості, необхідно вивести сумарну оцінку отриманих

за двома тестами результатів і обчислити середнє арифметичне. Загальна сума набраних балів дає можливість співвіднести рівень моральної вихованості дошкільника за всіма критеріями. Це, у свою чергу, допоможе виявити здобутки та прогалини у моральному вихованні й окреслити напрями пошуку ефективних технологій реалізації його завдань.

Використання цих методик дало змогу оцінити рівні моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку, зокрема рівень моральної ідентифікації (спосіб самовизначення, самопізнання та орієнтації особистості стосовно інших людей, у ставленні до іншої дитини), а також рівень моральної чутливості, прояву співчутливості на основі висловлених моральних міркувань, тобто прогнозування нормативності моральної поведінки дошкільнят.

Отож, аналіз результатів констатувального експерименту, згідно методики «Знайди схожість», показав, що високий (достатньо актуалізований) рівень моральної ідентифікації характерний для 2 (6 %) дітей, що засвідчує сталість моральних еталонів, обізнаність з нормами моралі та вмінням формулювати моральні судження.

Але у 4 (13 %) дітей рівень розвитку моральної ідентифікації поведінки досягла помірно актуалізованого рівня, тобто дитина розуміє значення нормативно-моральної поведінки, проявляє адекватні емоції в ситуаціях морального змісту, але відчуває труднощі у регуляції власної моральної поведінки.

Для 8 (27 %) дітей характерний середній (накопичувальний) рівень розвитку моральної ідентифікації поведінки – дитина проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди йому слідує; знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх в тому випадку, коли нехтування ними загрожує неприємностями (ситуаційна вихованість).

На низькому (не актуалізованому) рівні знаходиться 9 (30 %) дітей, в яких навички поведінки не сформовані, поводить відповідно до норми лише за контролю з боку дорослих, мають нестабільність емоційного стану і прояву моральних почуттів.

Відповідно для 7 (26 %) дітей характерний недостатній (потенційний) рівень розвитку. В дітей тільки формуються уявлення про моральні норми, емоційний стан нестабільний, моральних почуттів не проявляють, власне «Я» ставить понад усе.

Результати виконання завдання «Знайди схожість» засвідчили, що діти не однаково виражають рівень обізнаності з нормами моральної поведінки, що проявляється у моральних судженнях (відповідях) дітей, готовності чи неготовності пробачати образу та бажанні поводитись морально.

Отримані результати дітей щодо виконання методики «Простягни руку допомоги» свідчать, що високий рівень моральної чутливості властивий для 4 (13 %) дітей, які проявляють радість від того, що подарувала свої наклейки.

Помірно актуалізований рівень прояву почуття емпатії характерний для 6 (20 %) дітей. Дошкільники почуваються добре, коли надають допомогу іншим.

Середній (накопичувальний рівень) характерний 10 (33 %) дітей, вони співпереживають з іншими дітьми, ділять наклейки порівно між собою.

У 7 (23 %) дітей спостерігається низький (не актуалізований) рівень, коли діти не бажають ділитися наклейками, стверджуючи, що скривджені потребують співчуття, але тільки на словах.

На недостатньому (потенційному) рівні знаходиться 6 (20 %) дітей. Вони не проявляють співчуття до інших.

Результати діагностики рівнів моральної ідентифікації (за методиками «Знайди схожість» та «Простягни руку допомоги». Загальна кількість опитаних – 50 дітей).

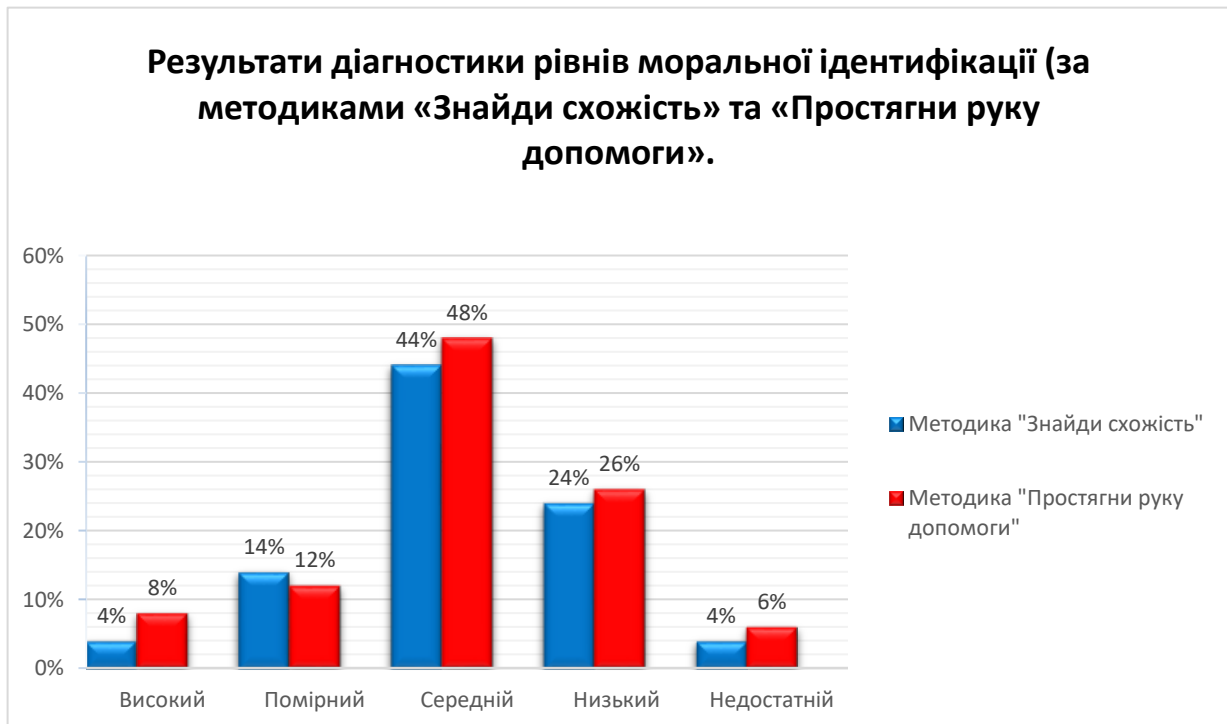
Таблиця 4

Рівні моральної вихованості дитини дошкільного віку з мовленєвими порушеннями	Методика «Знайди схожість» (абс. к-сть дітей)	%	Методика «Простягни руку допомоги» (абс.к-сть дітей)	%
Високий (достатньо актуалізований)	2	4	4	8
Помірний (помірно актуалізований)	7	14	6	12

Середній (накопичувальний)	22	44	24	48
Низький (не актуалізований)	12	24	13	26
Недостатній (потенційний)	9	18	3	6

Результати опитування показані у діаграмі

Рис. 1

Другий етап констатувального експерименту спрямований був на сформованість відповідальної поведінки. Проводилось спостереження за дітьми, їхньою поведінкою, діями та вчинками (протягом декількох днів) в різних видах діяльності. В ході експерименту спостерігалися різні ситуації, на які діти по-різному реагували та проявляли свої моральні якості.

Спостереження за дітьми під час виконання ними різних видів діяльності засвідчили: дошкільники найбільш схильні дотримуватися прийнятих правил і відповідально їх виконувати саме в ігровій діяльності. Якщо ж порушувались правила – гра припинялась або з гри вибував учасник, який не дотримувався правил. Діти привертати увагу всіх до порушника правил фразами «ти граєш не правильно». Але, коли дитина, яка порушила правила просить вибачення і обіцяє їх більше не порушувати, їй інші

діти навіть могли дозволити продовжити участь у грі. Також спостерігалось те, що діти-порушники стають після цього найбільш ревними дотримувачами правил, контролюючи й усіх інших. Тобто, надалі дитина відповідально ставилася до виконання встановлених правил.

У трудовій діяльності діти поводитись по-різному, залежно від мотивації і набутих умінь діяльності. Якщо йдеться про обов'язкове трудове доручення в дошкільному навчальному закладі (чергування в куточку природи, підготовка столів до занять, сервіровка перед прийомом їжі тощо), зі змістом якого діти добре ознайомлені, вони швидко виконують всі необхідні дії від початку до кінця і поспішають повернутися до цікавішого виду діяльності.

Щодо праці із самообслуговування, то ми констатували вибіркове і ситуативне ставлення дітей до різних дій, що забезпечують якісне виконання культурно-гігієнічних навичок та навичок по догляду за одягом, речами і приміщенням. Наприклад, дії з миття рук, вмивання за присутності одного дорослого виконуються дітьми відповідально (самостійно, в повному обсязі, якісно), за присутності іншого – ігноруються, виконуються похапцем, аби відбути. Чищення та складання одягу в дошкільному навчальному закладі діти здійснюють швидко і легко, в домашніх умовах – не завжди, а інколи й зовсім не вважають за потрібне це робити.

Праця в природі цікавить дітей чи не найбільше. Вони із задоволенням доглядають за рослинами і тваринами, виявляючи при цьому старанність, ініціативність та відповідальність. Проте одноманітність дій і обмеження ініціативи дітей призводять до втрати інтересу й виникнення байдужого, безвідповідального ставлення до праці, що виявляється у забуванні дитиною про необхідність догляду за живими істотами чи формальному виконанні обов'язків.

В умовах СЗДО догляд за рослинами часто зводиться лише до поливу рослин, а догляд за тваринами – до годування їх під наглядом дорослого. Така одноманітна діяльність не стимулює формування відповідальності у дітей стосовно зазначених об'єктів.

Спостереження за діяльністю дітей, яким було надано право самостійно вигуляти тварину (кролика), в іншому випадку – здійснити купання рослини, засвідчили: діти шести-семирічного віку здатні тривалий час зосереджуватись на дорученій діяльності і виконувати її з усією відповідальністю.

Отож, за даними констатувального етапу експерименту, узагальнивши спостереження за дітьми в різних видах діяльності, ми отримали такі результати, орієнтуючись на визначені Т. Фасолько рівні сформованості моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями.

Таблиця 5

Рівні сформованості моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями

Рівні/Групи	ЕГ (к-ть дітей – 14)	ЕГ (%)	КГ (к-ть дітей – 16)	КГ (%)
високий (ініціативна відповідальність)	3	21,4	4	25,0
оптимальний (виконавська відповідальність)	5	35,71	6	37,5
достатній (конформна відповідальність)	4	28,57	4	25,0
недостатній (безвідповідальність)	2	14,3	2	12,5

За результатами дослідження, у більшості дітей старшого дошкільного віку сформована виконавська і конформна відповідальність (64,28 % в ЕГ, 62,5 % у КГ), що свідчить про досить високі можливості формування цієї особистісної якості у дошкільний період. Проте показники кількості дітей, у яких не сформована відповідальність, а спостерігається безвідповідальне ставлення до людей, діяльності, власної поведінки, коливаються в межах від 14,3 % в ЕГ, до 12,5 % в КГ, що засвідчує потребу посилення роботи у цьому

напрямі з метою забезпечення комфортних умов подальшої соціалізації дитини в соціумі.

Для діагностування рівня сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку використовувалися такі методи: спостереження за поведінкою дітей в різних видах діяльності, бесіди (за картинками, змістом художнього твору, результатами діяльності).

У педагогічній літературі виділяють **рівні сформованості моральної поведінки** (за Т. Фасолько):

- *Ініціативна відповідальність* – дитина не тільки усвідомлює важливість відповідального виконання доручення справ, а й відчуває задоволення від такої поведінки, проявляє ініціативу, наполегливість, пропонує способи виконання завдань, досягає успішного результату. У спілкуванні орієнтується на інших, уміє відчувати, коли треба надати допомогу, проявляє співчуття, турботу, творчо підходить до справи, знає моральні норми і дотримується їх.

- *Виконавська відповідальність* – дитина дошкільного віку проявляє наполегливість, старанність, добросовісність, орієнтацію на моральні цінності, дотримується етичних норм, переважно за вказівкою дорослого, не проявляє ініціативи.

- *Конформна відповідальність* – малюк знає моральні норми та використовує на практиці лише в присутності дорослого. Поза контролем моральна поведінка зникає. Малюк уміє «пристосовуватися» до вимог дорослого, орієнтується на моральні норми, оцінюючи можливість використання їх з корисною метою.

- *Безвідповідальність* – прагнення дитини будь-яким способом ухилитися від виконання доручень, тим більше, ініціатива взагалі відсутня, без переживань залишає, розпочату нею, справу. Особисті інтереси ставить найвище.

Відповідальність – це здатність дитини виконувати складні, соціально значущі завдання, ініціювати відмову від гри на користь важливішої, для інших, справи, не ухилятися від розв’язання проблем, не залишати розпочатої

справи, а доводити її до кінця, дотримуючись правил, керуватися здоровим глуздом.

Важливою умовою формування моральної поведінки є вибір дитиною одного з варіантів можливої поведінки. Вибір, у свою чергу, підпорядковується мотивації. На останню впливає оцінка дій дитини та результати з боку впливового дорослого [69].

Г. Беленька виділяє три кроки формування моральної поведінки:

- Забезпечити дитині можливості для набуття власного досвіду відповідальної поведінки.
- Викликати і закріпити в малюка емоційну потребу в моральній поведінці, орієнтуючись на її базові потреби у любові та визнанні.
- Дати чітке уявлення про норми і правила моральних дій, що ведуть до встановлення конструктивних взаємин з оточення.

Відповідальність починає формуватися тоді, коли дитина здатна виконати короткочасне доручення вихователя (батьків), тобто, починаючи з 3-річного віку. Найбільш інтенсивно її розвиток відбувається у віці від 5 до 10 років, коли дитина активно засвоює знання і будує взаємини зі своїм оточенням.

Для виокремлення відповідальної моральної поведінки використовують наступні критерії:

1. Позитивне ставлення до відповідальності як моральної характеристики особистості.
2. Сформованість уявлень про значення та зміст відповідальності як моральної норми.
3. Уміння діяти відповідно до норм моральної поведінки.

Для того, щоб стати світоглядом життя дорослої людини, відповідальність має спочатку стати звичкою моральної поведінки з дитинства. Для цього необхідні відповідні умови: емоційна задоволеність дитини від позитивної оцінки її дій дорослими, позитивний приклад оточення, правильні зразки для наслідування (твори художньої літератури, дитячі фільми та мультфільми) [5].

Отож, отримані результати показали егоїстичні позиції дітей з мовленнєвими порушеннями, тому незадовільний стан розвитку навичок моральної поведінки довів необхідність розробки та апробації методики виховання навичок моральної поведінки, підбору методів та прийомів роботи, що сприятимуть вдосконаленню моральної культури дітей старшого дошкільного віку. Тому формувальний експеримент включав в себе два етапи: перший етап – орієнтований формування в дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями позитивного ставлення до людей, які їх оточують, другий етап – виховання власного морального вибору норм моралі та моральної поведінки.

Як вже було зазначено, ми виділили критерії, показники та рівні моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, тому були сформовані дві групи нашого дослідження: контрольна та експериментальна (30 дітей).

Метою формувального експерименту було те, що за допомогою спеціальної методики виховати навички моральної поведінки, поглибити знання про моральні норми та застосовувати навички вже в своїй взаємодії з іншими, розвивати правильне позитивне ставлення до норм моралі та сприяти прояву альтруїстичної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями.

Надалі робота з дітьми проводилася в корекційно-виховному напрямку щодо даної проблеми: в процесі щоденних занять, спілкуванні з дітьми, ігровій, навчальній та трудовій діяльності.

Ми керувалися також методами та прийомами морального виховання, до яких належать:

1) наочні: спостереження; перегляд картин, слайдів-фільмів, мультиплікаційних фільмів з подальшим обговоренням їхнього змісту; розгляд тематичних ілюстрацій; демонстрування позитивних зразків поведінки; театралізації;

2) Словесні: розповіді, етичні бесіди, моральні діалогів, розучування віршів, читання творів художньої літератури дорослими; ознайомлення з народними моральними звичаями і традиціями; обговорення важливих

життєвих ситуацій; прослуховування аудіозаписів; складання дітьми оповідань моральної тематики за схемами, ілюстраціями; відгадування загадок; переконання у формі роз'яснення; заохочення; навіювання; покарання;

3) Практично-ігрові: сюжетно-рольові та режисерські ігри; дидактичні ігри морального спрямування; ігри-змагання; моделювання казок; постановка п'єс на моральні теми; привчання; вправляння; програвання ситуацій морального змісту [46].

Використання цих методів у роботі забезпечувало виховання моральних якостей дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, дотримання формування моральної свідомості (уявлень про добро і зло), формування моральної поведінки та моральних почуттів (турботливості, совісті, гуманності, любові до Батьківщини) [19].

Ми користувалися рекомендованими творами літератури – казками, оповіданнями, віршами, прислів'ями, приказками морально-етичного змісту для дітей старшого дошкільного віку.

Під час формувального експерименту робота проводилась у два етапи: перший (підготовчий) – передував педагогічній роботі з дітьми дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, тобто створювались спеціальні педагогічні умови (зазначені вище, п. 2.1) для виховання у них навичок моральної поведінки: формування позитивних взаємин між педагогами, вихованцями, батьками, та їх взаємодія в цілеспрямованому процесі виховання, створення в дитячому колективі позитивного емоційного мікроклімату та гуманних взаємин, неприпустимість пригнічення активності малюків наказами та вказівками. Регулярно здійснювався обмін інформацією з батьками дітей щодо моральної поведінки вдома та в ЗДО.

Для другого етапу формувального експерименту характерною стала корекційна робота із дошкільниками із мовленнєвими порушеннями, яка розкривала їм особистісний зміст моральних цінностей (справедливість, чесність, доброта, повага), формувала у дітей моральні еталони поведінки на основі засвоєння ними норм і правил, допомагала розвивати емоції та моральні мотиви поведінки, які сприяють налагодженню міжособистісних взаємин із

дорослими та однолітками. Навчати дітей бути чуйними до ровесників і старших, розвивати здатність до співпереживання, вміння вирішувати конфлікти, бажання допомогти.

Експериментальна методика органічно поєднувалась в ході освітнього процесу закладу дошкільної освіти. Робота проводилася як на фронтальних заняттях, так і на індивідуальних формах роботи. Корекційний вплив здійснювали у *двох напрямках*, кожен з яких мав індивідуальний характер. Перший напрямок характеризувався збагаченням знань про моральні норми та якостей дітей старшого дошкільного віку. Користувалися творами дитячої художньої літератури морально-етичного змісту, організовували індивідуальні бесіди, спостереження за дошкільниками в ігровій, трудовій та навчальній діяльності.

В навчальній діяльності проводили бесіди за змістом прочитаного твору, наголошували на моральному значенні вчинків героїв твору та реальних вчинків самих вихованців. У ході аналізу використовували ілюстрації, малюнки, мультфільми морально-етичного змісту. Окрім того, проводили ігри-тренінги, під час яких вихованці вправлялись у визначенні способів вирішення проблеми в ситуаціях вибору, та в моральному оцінюванні різних варіантів дій, навчалися визначати емоційний стан інших людей та встановлювати причини, які до нього призводять. Проводили індивідуальної бесіди, де пропонували оцінити свій вчинок, порівнюючи його з позитивними та негативними якостями поведінки. В групі проводили «Наші добрі справи», «Години добра», вітали з днем народження один одного.

Другий напрямок був спрямований на реалізацію вчинків в моральних ситуаціях (спланованих та спонтанних). В запланованих ситуаціях увагу дитини привертати до наявної моральної проблеми. За допомогою запитань, спонукали до аналізу ситуації та пошуку можливих способів її вирішення. При цьому зверталися до емоційного досвіду дошкільника. У виховних ситуаціях дитина самостійно обирала альтернативу відповідну моральним нормам.

Реальні ситуації морального вибору розраховувалися на активність дітей, не стимульовану впливом дорослого. Вихованцям надавали можливість діяти

самостійно з власної ініціативи. З цією метою проводили систематичні спостереження за поведінкою дітей. Поступово моральна поведінка дітей стабілізувалась. Спостерігалось зростання кількості позитивних моральних вчинків. Спочатку моральні прояви були нестійкими, їх чисельність – незначною. Фаза стабілізації відмітилась становленням самостійного морального вибору дітей. Ознакою його розвитку (фаза зростання) було помітне збільшення кількості позитивних вчинків вихованців. Поведінка дітей експериментальної групи на період завершення роботи за експериментальною методикою набула стійкої альтруїстичної спрямованості. Таким чином, впровадження методики виховання навичок моральної поведінки дошкільників зумовило стійку позитивну динаміку в її становленні.

Під час **контрольного експерименту**, метою якого було перевірити дієвість використаної нами методики формування навичок моральної поведінки в дітей старшого дошкільного віку, ми зробили контрольний зріз за допомогою методик, представлених на констатувальному етапі експерименту.

Отримані результати засвідчили, що внаслідок, застосованої нами, експериментальної методики відбулися як кількісні, так і якісні зміни в експериментальній групі (див. Табл.6)

Таблиця 6

Сформованість моральної вихованості дітей з мовленнєвими порушеннями

№ з/п	Рівні моральної вихованості дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями	Методика «Знайди схожість» ЕГ	Методика «Знайди схожість» КГ	Методика «Простягни руку допомоги» ЕГ	Методика «Простягни руку допомоги» КГ
1.	Високий (достатньо актуалізований)	4 (28,5%)	3 (18,7 %)	3 (21,4 %)	2 (,7 %)
2.	Помірний (помірно актуалізований)	4 (28,5%)	4 (25,0 %)	4 (28,5 %)	4 (2 %)
3.	Середній (накопичувальний)	2 (14,3%)	4 (25,0 %)	4 (28,5 %)	4 (25,0 %)
4.	Низький (не	3 (21,4%)	4 (25,0 %)	2 (14,3 %)	3 (18,7 %)

	актуалізований)				
5.	Недостатній (потенційний)	1 (7,1 %)	1 (6,3 %)	1 (7,1 %)	3 (18,7 %)

Таким чином, результати першої методики «Знайди схожість» засвідчують, що експериментальна група випереджає контрольну групу у розвитку моральних якостей. Зокрема, кількісний склад групи з високим рівнем моральної вихованості зріс на 13, 5%, у дошкільників з помірним рівнем – на 14,1%, у малят із середнім рівнем – на 21,4% . Відмінності спостерігаються і у дітей з низьким та недостатніми рівнями розвитку моральних якостей. В експериментальній групі дітей з низьким рівнем розвитку менше, ніж в контрольній, на 10,7 %, а дітей з недостатнім – на 7,3 %.

Рис. 2

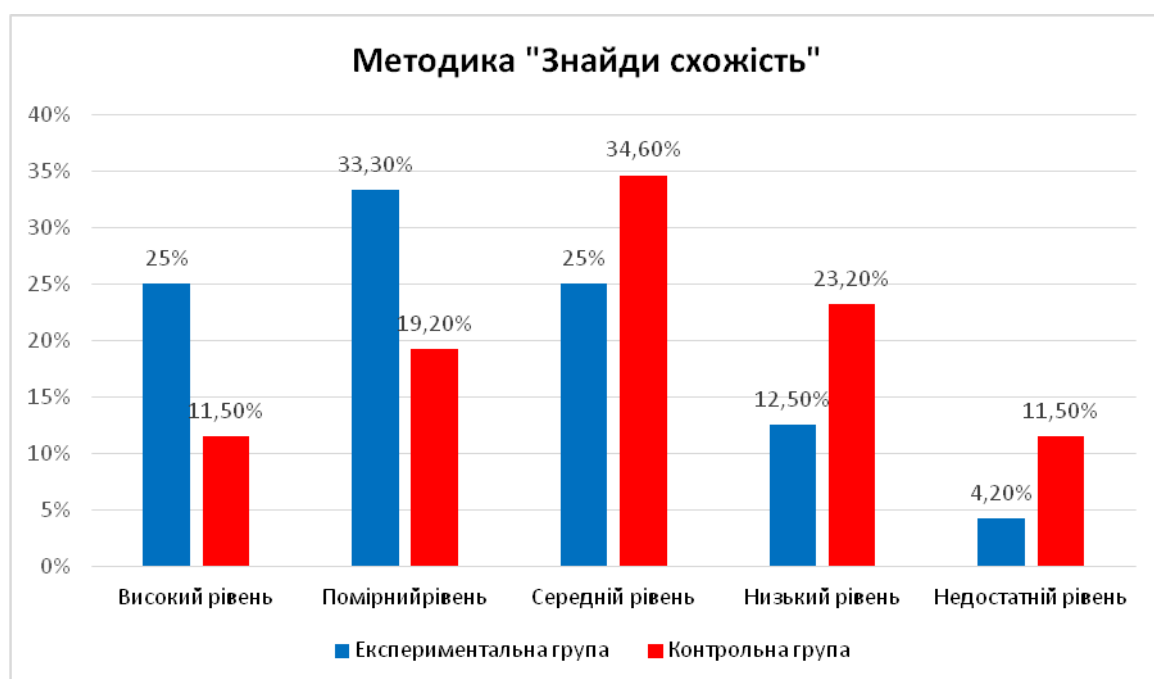
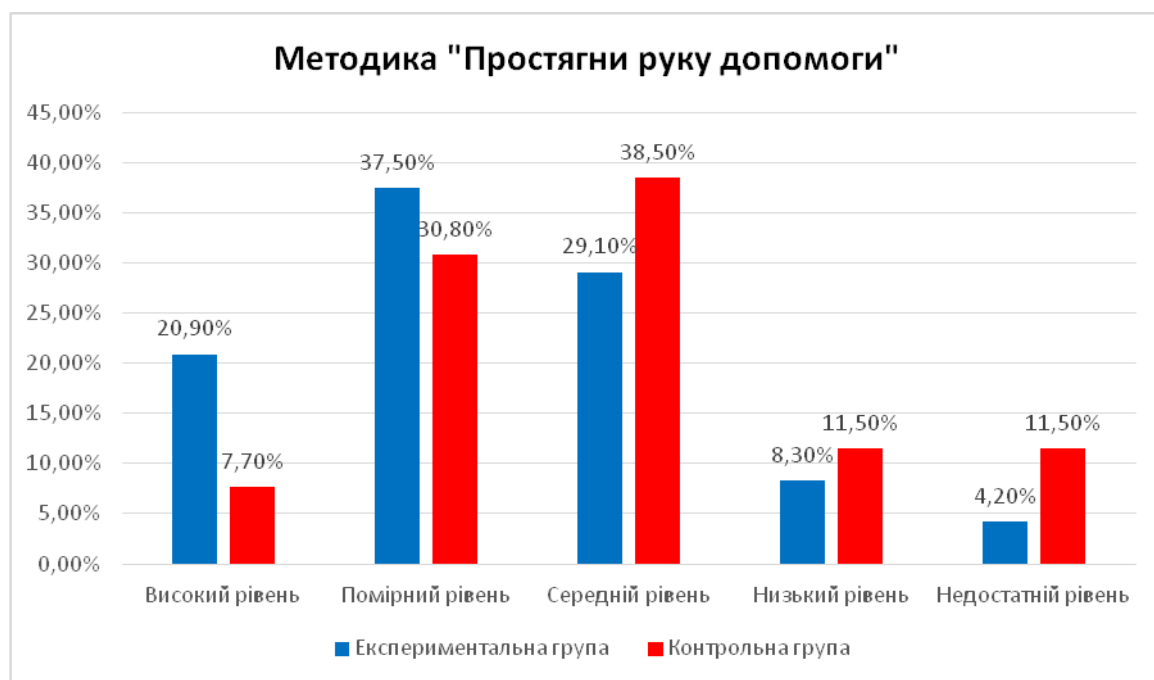

Рис. 3

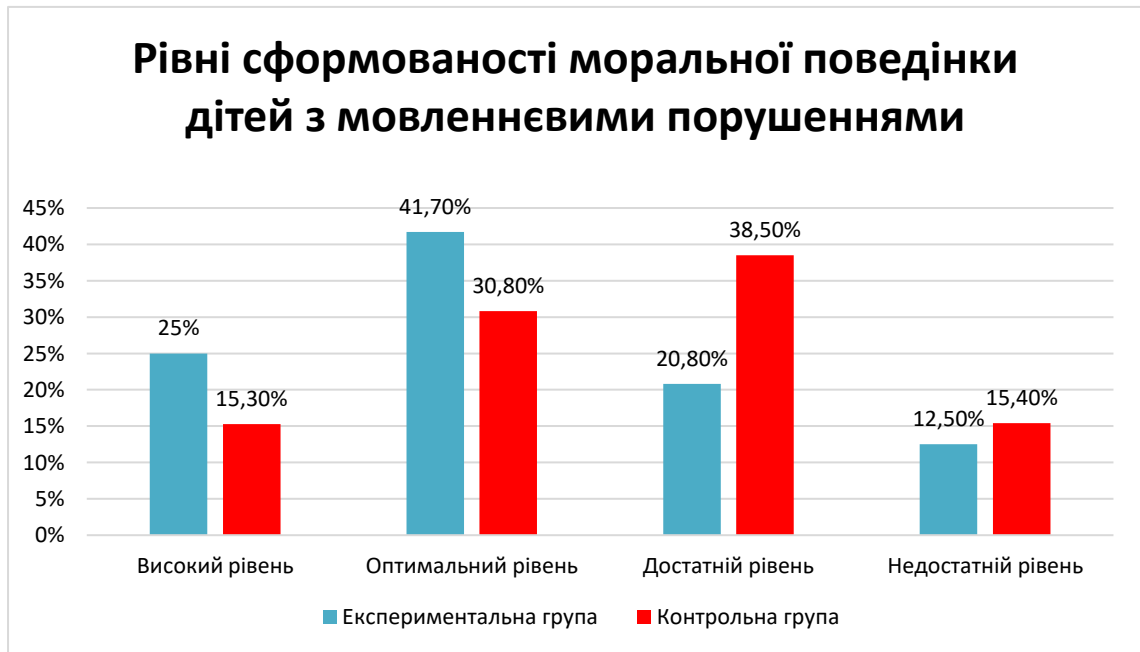
Помітно змінилась і поведінка дітей старшого дошкільного віку в, типових для них, видах діяльності. Результати наведені в таблиці нижче.

Таблиця 7

Рівні сформованості моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями

Рівні/Групи	ЕГ (к-ть дітей – 24)	ЕГ (%)	КГ (к-ть дітей – 26)	КГ (%)
<i>високий</i> (ініціативна відповідальність)	6	25	4	15,3
<i>оптимальний</i> (виконавська відповідальність)	10	41,7	8	30,8
<i>достатній</i> (конформна відповідальність)	5	20,8	10	38,5
<i>недостатній</i> (безвідповідальність)	3	12,5	4	15,4

Рис. 4

Під час контрольного експерименту виявлено, що помітно зріс показник експериментальної групи дослідження ініціативної відповідальності на 9,4%. Діти проявляли ініціативу, наполегливість, пропонували способи виконання завдань, досягали успішного результату. На 7,33 % зросла кількість дітей з виконавською відповідальністю, показник конформної відповідальності зріс на 8,4 %. В свою чергу, зменшився показник безвідповідальності – на 9 %.

Підсумовуючи, можна сказати, що виховання навичок моральної поведінки – це не заучування моральних правил, норм та необдуманий показ своєї поведінки. Це – процес, в якому дитина дошкільного віку стає активним учасником діяльності (ігровій, навчальній, трудовій), процесу спілкування, відносин з оточуючими та подолання протиріччя, завдяки вдало підібраних педагогічних умов.

Педагогічні умови, що забезпечували ефективність формування почуття відповідальності у дітей: зрозумілий мотив діяльності, яскраві атрибути та матеріали, зв'язок усіх видів діяльності з ігровою, постійна підтримка зусиль кожної дитини з боку вихователя (нагадування, мотивація, доброзичлива вказівка, оцінка результатів діяльності через призму власних почуттів: «Мені приємно, що ...», «Як я рада, що...», «Я пишаюся тобою», «Я

знала, що ви це зможете», «Я засмучена, що...», «Я впевнена, що ви старалися» тощо).

Ми констатували факт, що відповідальна поведінка, сформована в одному виді спільної діяльності (у нашому випадку – спільних трудових справах, ігрових ситуаціях) переносилася на інші види дитячих взаємин: уміння організувати спільну гру, орієнтовану на рівні права та інтереси кожного, виконання навчальних завдань, ставлення до трудових доручень, обіцянок. Усе це змінювало на позитив взаємини дітей з оточуючими, загальний психологічний клімат групи.

Результати впровадження запропонованої методики в процесі формуючого експерименту довели, що експериментальна група помітно відрізняється від контрольної групи значно більшою кількістю дітей, які відносяться до високого та помірного рівнів розвитку моральної поведінки.

Проте в процесі роботи не в усіх дітей відбулися змін в моральній сфері. Певна кількість дітей і після реалізації програми ще мають низький та недостатній рівні розвитку, хоча їхня частка помітно зменшилась у порівнянні з контрольною групою. Це свідчить про необхідність продовження відповідної роботи з дітьми з боку педагогів та батьків, що буде сприяти оволодінням знаннями про моральні норми та можливість правильного застосування у практичній діяльності.

Отримані результати свідчать, що формуючий експеримент довів свою ефективність. Таким чином, ми вважаємо, що експериментальна методика може використовуватися вихователями дітей дошкільного віку і батьками.

Висновки до 2 розділу

У другому розділі визначено й схарактеризовано педагогічні умови виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. До них належать:

1. Авторитет і культура вихователів та батьків. Стиль спілкування вихователя з дітьми – найголовніше у формуванні культури поведінки.

Допомога, довіра, любов, порада, ласка, щирий інтерес до дитячих починань складають фундамент доброзичливих відносин з дитиною. Дії вихователя повинні бути направлені на досягнення головної мети – створення для розвитку особистості дитини творчої, дружньої обстановки.

2. Позитивний настрій. Атмосфера доброзичливості, активна змістовна діяльність виховують в дітях потяг до зайнятості, бажання пізнавати нове і використовувати ці знання в житті. Суть його можна позначити цитатою з казки Дж. Родарі «Пригоди Цибулини»: «Не зліться, від цього вітаміни пропадають». Адже виховати такі моральні якості, як чуйність, відповідальність, міжособистісне партнерство неможливо у заорганізованому, перенасиченому диктаторськими настановами («роби так, як я сказала», «дій за зразком», «послухайте мене») середовищі.

3. Зв'язок із сім'єю. Дозволяє зберегти єдність вимог і наступність у вихованні. Педагог повідомляє про досягнення та проблеми дитини, консультує батьків і знайомить їх з методами морального виховання в сім'ї.

4. Дотримання точного режиму. Є гарантом урівноваженого стану дітей, запобігає перевтомленню та статичності у діяльності, дозволяє сформувати стереотип поведінки.

5. Правильно організована обстановка. Цікава, пізнавальна наочність, дидактично-методичні матеріали, іграшки дозволяють дітям знаходити заняття за інтересом і тим самим запобігають зриву у поведінці [26].

6. Важливою умовою виховання навичок моральної поведінки є аналіз критеріїв, компонентів та рівнів моральної поведінки.

Крім того, досліджено рівні сформованості навичок моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку, описано організацію та хід експериментального дослідження, показано особливості процесу виховання навичок моральної поведінки старших дошкільників; охарактеризовано критерії, показники та рівні моральної вихованості дітей.

Обґрунтовано та висвітлено методику проведення експериментальної роботи, конкретизовано її зміст; розроблено та експериментально перевірено педагогічну методику оптимізації моральної поведінки; проаналізовано

результати педагогічного експерименту, здійснено порівняльний аналіз його результатів.

ВИСНОВКИ

Поняття моралі та моральної поведінки неодноразово обговорювалось науковою спільнотою. Серед дослідників, які зосереджували увагу на питанні моралі є І. Бабій, Т. Баєтул, І. Бех, Н. Білоусова, А. Богуш, О. Булавкіна, Л. Виготський, А. Желан, С. Заболоцька, О. Кононко, В. Котирло, С. Кулачківська, Л. Лохвицька, І. Луценко, С. Максименко, Т. Марченко, О. Осипчук, Т. Поніманська, С. Русова, І. Сингаївська, Н. Сорокіна, Т. Фасолько, та ін

Констатовано, що мораль є важливим регулятором поведінки, стосунків між людьми, а моральність – одним із критеріїв чеснот людини. Зокрема, А. Богуш визначає мораль як систему поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Це сфера суб'єктивних уявлень людини про Добро і Зло. Мораллю також називають безпосередню людську поведінку (мотиви вчинків, результати діяльності, почуття, судження у людських стосунках).

Моральність – практична сторона моралі, що втілюється в поведінці людей. Це здатність творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добрій волі.

Моральна поведінка – це є осмислення кожною людиною реалій навколишнього світу, яке виливається в систему вчинків [25]. Поведінка є реалізацією моральних цінностей, прийнятих у суспільстві: добра, свободи, справедливості, взаємодопомоги та інших. Поряд з моральним поведінкою існує аморальне, що будується на ненависті і несправедливості. Моральна поведінка реалізує сукупність моральних прагнень людини, в той час як аморальна руйнує її особистість.

Аналіз науково-педагогічної літератури розкриває сутність поняття «**умови**» - це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і прийомів підвищення ефективності освітньо-корекційного процесу і матеріально-просторового середовища, що забезпечують успішне вирішення поставлених і спроектованих у дослідженні завдань.

У кваліфікаційні роботі визначено та схарактеризовано *педагогічні умови* виховання навичок моральної поведінки дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями:

1) авторитет і культура вихователів та батьків. Стиль спілкування вихователя з дітьми – найголовніше у формуванні культури поведінки. Допомога, довіра, любов, порада, ласка, щирий інтерес до дитячих починань складають фундамент доброзичливих стосунків із дитиною з мовленнєвими порушеннями. Дії вихователя повинні бути спрямовані на досягнення головної мети – створення для розвитку особистості дитини творчої, дружньої обстановки.

2) Позитивний настрій. Атмосфера доброзичливості, активна змістовна діяльність виховують в дітях потяг до зайнятості, бажання пізнавати нове і використовувати ці знання в житті. Суть його можна позначити цитатою з казки Дж. Родарі «Пригоди Цибулини»: «Не злітється, від цього вітаміни пропадають». Адже виховати такі моральні якості, як чуйність, відповідальність, міжособистісне партнерство неможливо у заорганізованому, перенасиченому диктаторськими настановами («роби так, як я сказала», «дій за зразком», «послухайте мене») середовищі.

3) Зв'язок із сім'єю. Дозволяє зберегти єдність вимог і наступність у вихованні. Педагог повідомляє про досягнення та проблеми дитини, консультує батьків і знайомить їх з методами морального виховання в сім'ї.

4) Дотримання точного режиму. Є гарантом урівноваженого стану дітей, запобігає перевтомленню та статичності у діяльності, дозволяє сформувати стереотип поведінки.

5) Правильно організована обстановка. Цікава, пізнавальна наочність, дидактично-методичні матеріали, іграшки дозволяють дітям знаходити заняття за інтересом і тим самим запобігають зриву у поведінці [26].

6) Важливою умовою виховання навичок моральної поведінки є аналіз критеріїв, компонентів та рівнів моральної поведінки.

У дослідженні визначено також критерії засвоєння норм моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями:

- *когнітивний критерій* – включає уявлення про зміст емоційних станів людини – суму, гніву, радості; моральні якості – щедрість, доброта, правдивість, чуйність, милосердя, та протилежні їм – жадібність, злість, облудність; про норми і правила поведінки в дитячому садку, сім'ї, громадських місцях, природі;

- *емоційно-ціннісний (мотиваційний) критерій* – містить моральні потреби: довірливе спілкування, сприятливі міжособистісні взаємини, повага до тих, хто оточує;

- *поведінково-вольовий критерій* – уміння, навички та звички моральної поведінки, спільна діяльність з однолітками та дорослими;

Розроблено класифікацію рівнів моральної вихованості дітей з мовленнєвими порушеннями:

- *високий* - дитина обізнана з нормами моралі, вміє формулювати моральні судження, має стійкі моральні потреби, що мотивують її до дотримання моральних норм та протидії їх порушенню, характеризуються розвиненістю моральних почуттів (співпереживання, совісті, співчуття), здатністю до вольової регуляції власної моральної поведінки, спрямованістю на здійснення моральних вчинків;

- *помірний* - дитина розуміє значення нормативно-моральної поведінки, проявляє адекватні емоції в ситуаціях морального змісту, несистематично дотримується моральних норм у своїх вчинках, відчуває труднощі у регуляції власної моральної поведінки; знання та судження про моральні норми не завжди відзначаються достатньою глибиною;

- *середній* - проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди йому слідує; знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх в тому випадку, коли нехтування ними загрожує неприємностями (ситуаційна вихованість), емоційне ставлення до оточення має вибіркового характер і залежить від позиції дитини;

- *низький* - має уявлення про моральні норми, але не мотивовано їх дотримується; характеризується нестабільністю емоційного стану та прояву

моральних почуттів; навички моральної поведінки не сформовані, поводить ся відповідно до норм лише при контролі дорослих;

➤ *недостатній* - уявлення про моральні норми лише формуються; емоційний стан не стабільний; моральних почуттів не проявляє; уникає проявів моральної поведінки – власне «Я» ставить над усе; міра моральної вимогливості до себе та інших не сформована.

4. Показано, що застосування спеціальної методики виховання навичок моральної поведінки підтверджені позитивною динамікою збільшення кількості вихованців, які набули навичок моральної поведінки, перебуваючи на помірному та високому рівнях моральної вихованості. Дослідно-експериментальна робота підтвердила ефективність обраної методики. Знання про моральні норми, засвоєнні дітьми з мовленнєвими порушеннями, застосовуються ними в повсякденних стосунках з дітьми, дорослими, в ігровій, навчальній та трудовій діяльності.

Отримані результати не можуть претендувати на повне вирішення проблеми. Подальшого дослідження потребують питання впливу театралізованої діяльності на ефективність виховання навичок моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями.

Поставлені завдання дослідження розв'язані, мета – досягнута. У той же час, наша робота може слугувати підґрунтям для продовження експериментальних досліджень з проблеми методичного забезпечення моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабій І. До визначення сутності поняття «моральне виховання». *Рідна школа*. 2009. №11. С. 38-41.
2. Баєтул Т. Моральне виховання – запорука формування цілісної особистості. *Педагогічна майстерня*. 2012. №12. С. 30-36.
3. Балл Г. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки. *Соціальна психологія*. 2007. Спец. вип. С. 14–22.
4. Бех І. Зростити моральну особистість – головна турбота. *Дошкільне виховання*. 2015. № 4. С. 6–8.
5. Бех І. Моральна педагогіка: правила майстерності. *Дошкільне виховання*. 2010. № 3. С. 2–4.
6. Білоусова Н. Становлення моральної свідомості: психологічні аспекти. *Дошкільне виховання*. 2004. № 1. С. 10–11.
7. Богущ А. Духовність і моральність: виховний контекст. *Дошкільне виховання*. 2009. № 10. С. 5–7.
8. Бондар, В. І. (2021). Спеціальна педагогіка: навчальний посібник. Київ: Ліра-К.
9. Желан А. В. Формування культури поведінки дітей дошкільного віку [Електронний ресурс]. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdup_2014_1.45_6.pdf (дата звернення: 06.10.2025).
10. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників [Електронний ресурс] : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / С. І. Заболоцька, Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2013. 258 с. URL: https://theses.oa.edu.ua/DATA/51/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_dis.doc.pdf (дата звернення: 06.10.2025).

11. Заболоцька С. Умови становлення моральних форм поведінки на етапі дошкільного дитинства [Електронний ресурс] URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2011_1_31 (дата звернення: 10.08.2025).

12. Зімакова, Л. В., & Манжелій, Н. М. (2020). Формування моральних якостей у дітей дошкільного віку в організованій комунікативно-мовленнєвій діяльності. *Педагогічна освіта: теорія і практика*, (28), 126-135. <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2020-28-126-135>

13. Іванченко, М. В. (2023). Формування моральних якостей у дітей із мовленнєвими порушеннями засобами ігрової діяльності. *Актуальні проблеми корекційної педагогіки*, 25(2), 45–51.

14. Колупаєва, А. А. (2020). Інклюзивна освіта: теорія та практика. Київ: Педагогічна думка.

15. Корнєєва, Т. С. (2021). Формування моральної поведінки у дітей з ООП у процесі спілкування. *Освіта осіб з особливими потребами*, 19, 63–70.

16. Кузава І.Б., Бесарабчук Н.С. Формування навичок моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти. Збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-19 травня 2024 р., Луцьк) / за заг. ред. проф. І.Б. Кузави / І. М. Брушневська, Г. О. Гац, Н.С. Карабанова, З. С. Мацюк, В.Ф. Сергєєва, І.І. Сидорук, Л. П. Стасюк. Луцьк, 2024. С.136-140.

17. Кузава І.Б., Краглик О.Я. Розвивально-ігрове середовище як чинник розвитку пізнавальної діяльності дітей з мовленнєвими порушеннями. Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти. Збірник тез доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 травня 2025 р., Луцьк) / за заг. ред. проф. І.Б. Кузави / І. М. Брушневська, Г. О. Гац, Н.С. Карабанова, Т.А. Мартинюк, З. С. Мацюк, Н.Б. Павлишина, В.Ф. Сергєєва, І.І. Сидорук, Л. П. Стасюк. Луцьк, 2025. С.112-116.

18. Кузава І. Б., Лахай В. М. Особливості формування особистості дитини з порушеннями мовлення. Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти. Збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-26 травня 2023 р., Луцьк) / за заг. ред.

проф. І.Б. Кузави / І. М. Брушневська, Г. О. Гац, Н.С. Карабанова, З. С. Мацюк, В.Ф. Сергєєва, І.І. Сидорук, Л. П. Стасюк, Луцьк, 2023. С.151-154.

19. Миронова С., Чопік О. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський, 2023. 332 с.

20. Кузава І.Б., Михалевич С.М. Формування навичок моральної свідомості у дітей із мовленнєвими порушеннями. *Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти*. Збірник тез доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 травня 2025 р., Луцьк) / за заг. ред. проф. І.Б. Кузави / І. М. Брушневська, Г. О. Гац, Н.С. Карабанова, Т.А. Мартинюк, З. С. Мацюк, Н.Б. Павлишина, В.Ф. Сергєєва, І.І. Сидорук, Л. П. Стасюк. Луцьк, 2025. С.116-118.

21. Лебедева, Л. О. (2021). Корекційна педагогіка: теорія і практика роботи з дітьми з мовленнєвими порушеннями. Харків: Основа.

22. Лохвицька Л. Зарубіжні колеги про моральне виховання. *Дошкільне виховання*. 2015. № 5. С. 8–11.

23. Луканьова, Л. (2021). Психолого-педагогічна класифікація мовленнєвих порушень дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. *Acta Paedagogica Volynienses*. Волинський національний університет. URL: <https://journals.vnu.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/1399>

24. Маруніна Г. Г. Теоретичні засади виховання основ моральної самосвідомості в дошкільному віці [Електронний ресурс] URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/11122/1/Such_Vuh_Proc.pdf (дата звернення: 06.10.2025).

25. Марченко Т. Зміст поняття «моральна поведінка» в контексті досліджень педагогів різних часів [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpu2009_2_30 (дата звернення: 06.10.2025).

26. Марченко, І., Чупахіна, С., & Кирста, Н. (2021). Комунікація дітей із тяжкими порушеннями мовлення за допомогою природних експресивних засобів. *Педагогічні науки*, 1(93), 98–104.
URL: <https://journals.vnu.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/1159>
27. Мельник, О. (2020). Розвиток емоційно-моральної сфери дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. Чернівці: Букрек.
28. Омельченко, І., & Кобильченко, В. (2023). Діагностичний інструментарій дослідження морально-поведінкового компонента соціального інтелекту у дошкільників з інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву та нормотиповим розвитком. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 1(24). <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i24.247>
29. Осипчук О. П. Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_17_74 (дата звернення: 05.10.2018).
30. Педагогічний енциклопедичний словник [Електронний ресурс]. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/106820/1/%D0%93%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.%20%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%281%29.pdf>
31. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : навч. посіб./ Київ : Вища шк., 1993.111 с.
32. Поніманська Т. Моральність має бути свідомою. *Дошкільне виховання*. 2013. № 8. С. 3–5.
33. Психологія розвитку та формування особистості дитини : реком. бібліогр. покажч. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наукова бібліотека ; уклад.: Т. І. Неудачина ; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2018. 76 с.
34. Рібцун Ю.В. Дитина з порушеннями мовленнєвого розвитку. Кенгуру. Ранок. 2019. 40 с.

35. Романчук, І. В. (2023). Виховання моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями у спеціальних закладах освіти. *Педагогічний альманах*, 56, 88–95.
36. Русова С. Вибрані педагогічні твори/ К.: Освіта, 1996. 127 с.
37. Савченко, О. Я. (2020). Формування моральних цінностей у молодших школярів. Київ: Генеза.
38. Сингаївська І. Особливості регуляції моральної поведінки у молодшому шкільному віці. *Соціальна психологія*. 2009. №2. С. 172-177.
39. Синьов, В. М. (ред.). (2022). Психолого-педагогічні основи розвитку дитини з особливими освітніми потребами. Київ: Освіта України.
40. Сухомлинський В. Моральні заповіді дитинства і юності / В. Сухомлинський. К., 1966. 230 с.
41. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори у 2-х т. / Т. 1. К., 1983. 488 с.
42. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.наук : 13.00.08.дошкільна освіта / Т. С. Фасолько ; Ін-т пробл. виховання АПН України. К., 2000. 18 с.
43. Федоренко, С. (2020). Моральне виховання в інклюзивному середовищі: теоретико-практичний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 6, 54–62.
44. Федорова М. А. Виховання культури поведінки у дітей 6–7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок») [Електронний ресурс]. URL: <http://eprints.zu.edu.ua> (дата звернення: 06.10.2025).
45. Філософський енциклопедичний словник [Електронний ресурс] URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf.
46. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ [Електронний ресурс]: монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш [та ін..] ; за заг. ред. О. Рейпольської. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 330 с. URL: (дата звернення: 13.08.2025).

47. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / За ред. О. Дзеверіна. К., 1960. 300 с.

48. Шевченко, Н. О. (2022). Особливості соціально-морального розвитку дітей дошкільного віку з фонетико-фонематичними порушеннями. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та психологія*, 42, 120–127.

ДОДАТКИ

Додаток А

Заняття «Будь добрим - і тобі добре буде»

Мета: - продовжувати формувати уявлення дітей про морально-етичні норми поведінки; розширювати та поглиблювати знання про позитивні риси характеру та моральні чесноти людини (доброта, щедрість, скромність, чуйність, ввічливість, доброзичливість, працьовитість, миролюбність тощо); вчити дошкільників помічати та характеризувати негативні риси характеру і прояви негідної поведінки оточуючих на прикладі казкових героїв; спонукати самостійно робити оціночні судження та аналізувати поведінку інших; сприяти усвідомленню дітьми необхідності дотримуватися соціально прийнятих норм поведінки та моральних чеснот, бути доброю людиною;

- розвивати логічне мислення, комунікативне мовлення дітей;
- виховувати культуру поведінки та спілкування, бажання наслідувати позитивні приклади соціально-моральної поведінки та кращі моральні якості особистості.

Словник: пантоміма, моральні якості (чесноти), правила поведінки, миролюбивий, милосердний.

Матеріал: ілюстрації до відомих казок; сюжетні картинки до теми «Хороші і погані вчинки»; кольорові олівці чи фломастери; маски півника і курочки; декорації (зелені ягоди, квіти, метелики, сніжинки).

Хід заняття

Діти заходять у групу, стають рядком.

Вихователь. - Погляньте, діти, скільки у нас гостей сьогодні. Давайте з ними ввічливо привітаємося. Кожна дитина по черзі говорить своє привітання.

Наприклад: Доброго ранку! Добрий день! Доброго здоров'я! Привіт! Раді вас бачити! Ласкаво просимо! та ін.

Вихователь. - А ще можна звернутися до людини без слів, а лише за допомогою міміки і жестів. Пам'ятаєте, як ми гралися, і такий спосіб спілкування називається як? (пантоміма)

- Молодці, що пригадали. А давайте зараз пограємо в пантоміму! Згідні?

Розважальна гра «Пантоміма»

Одна дитина виходить вперед. Вихователь промовляє фразу, а дитина пробує відобразити її зміст за допомогою міміки і жестів.

Наприклад: - Щиро дякую! (права рука на ліве плече, уклін, усмішка);

- Раді вас бачити! (приязна усмішка, руки розведені в сторони, легкий уклін);
- Я більше так не буду. (руки схрещені на грудях, заперечливий помах голови, сумний вираз обличчя);
- Ходи до мене, маленька! (усмішка, руки простягнуті вперед, рухи пальцями обох рук);
- Не хочу з тобою гратися! (посуплене обличчя, руки схрещені на грудях);
- Дозвольте запросити вас на танець. (усмішка, рука простягнута вперед, легкий уклін головою) і т.д.

Вихователь. - Молодці, діти! Дуже добре ви поспілкувалися без слів, а за допомогою лише міміки і жестів і погралися в пантоміму. А зараз сідайте, будь ласка, на стільчики, випряміть свої спинки, ніжки поставте разом. Вам так буде зручно. Сьогодні ми з вами поговоримо про дуже цікаві речі - про доброту, прояви людських якостей і характер людини. Ви знаєте, діти, що людина живе не сама в суспільстві, а поруч з іншими людьми. Як рослинка у полі не може існувати сама, так і людина не може жити самотньо, а серед інших людей і всі вони різні - одні добрі, а інші не зовсім такі.

- Що ви можете сказати про добру людину, яка вона? (чесна, ввічлива, скромна, працьовита, чемна, доброзичлива, дружелюбна, щедра, справедлива, миролюбна, щира, милосердна та ін.)

Вихователь. - Я з вами згідна. Ви назвали багато хороших моральних якостей людини. Давайте запам'ятаємо ці гарні слова - «моральні якості». (Діти повторюють за вихователем).

Саме таку людину і з такими моральними якостями можна назвати доброю. В нашій групі діти виховуються і дружать вже третій рік і дуже добре знають один одного. Розкажіть, будь ласка, про своїх друзів, які вони? Діти по черзі розповідають про своїх друзів.

Наприклад: - Ярослав добрий, бо він дуже любить свою сестричку і багато розповідає про неї;

- Дарина ввічлива дівчинка, бо завжди вітається;
- Марійка працелюбна, бо завжди допомагає виховательці;
- Денис щедрий, бо з усіма ділиться;
- Софійка дружелюбна, бо з усіма грається і ділиться іграшками;
- Карина чесна, бо ніколи не обманює і т. д.

Вихователь. - Молодці, діти! Серед вас багато добрих і вихованих. Як ви вдало підмітили хороші моральні якості у своїх друзів. Дякую вам!

- А чи пам'ятаєте ви вірш про хвалькуватого кота? Чи гарно хвалитися?
- Що сталося із хвалькуватим котом? (Він пішов і пропав)

Фізкультхвилинка «Хвалькуватий кіт»

Діти стають у коло, читають знайомий вірш і показують відповідні рухи.

Хвалився кіт, що він убрид Дніпро перебреле,

(Ідуть по колу, виконуючи рухи руками, як при плаванні)

Та як пішов, то не прийшов - нема кота ніде.

(Зупинилися, повернулися у коло, по черзі відводять руки в сторони, підняли плечі)

Тож ти ніколи не хвались, якщо не можеш - не берись!

(Сваряться пальчиком)

Діти повертаються у другу сторону і повторюють рухи ще раз.

Дидактична вправа «Голосно - тихо». Першу частину вірша діти промовляють тихо, другу - голосно.

Дидактична гра «Скажи навпаки». Вихователь називає хороші моральні якості людини, а діти - їм протилежні.

- Дружелюбний - недружелюбний;
- чемний - нечемний;
- ввічливий - неввічливий;
- чесний - нечесний;
- скромний - нескромний;
- працьовитий - непрацьовитий (лінивий);
- доброзичливий - недоброзичливий;
- щедрий - нещедрий (жадібний);
- справедливий - несправедливий;
- миролюбний - немиролюбний;
- щирий - нещирий;
- милосердний - немилосердний;
- добрий - недобрий (злий) та ін.

Вихователь. - Людей, які мають такі нехороші якості, називають невихованими, недобрими або злими. Чи хочете, діти, щоб про вас так думали? (Ні). Отож ведіть себе чемно і будьте завжди добрими і вихованими дітьми, щоб вами могли пишатися ваші мами, тата і ми в дитячому садку. Бо в народі кажуть: «Будь добрим - і тобі добре буде». Вихователь запрошує дітей сісти на свої стільчики і уважно розглянути ілюстрації до відомих казок.

Вихователь. - Діти, а зараз я хочу переконатися, чи все ви зрозуміли і можете пояснити. Перед вами ілюстрація до якої казки? («Коза-дереза»)

Подумайте і дайте відповідь повним реченням, якою була коза у цій казці? (Коза була хитрою, несправедливою, невічливою, нечемною, неслухняною, недобррозичливою, нещирою, недружелюбною, недоброю та ін.)

- Кого обманула Коза-дереза? (діда, бабу, зайчика)
- Хто допоміг зайчику визволити його хатку? (рак-неборак)
- А що могло б статися, якби рак-неборак теж не зміг вигнати Козу-дерезу із зайчикової хатки? (роздуми дітей)
- Якими словами можна сказати про рака, який він? (сміливий, справедливий, чесний, дружелюбний, миролюбний, милосердний, добрий)

Вихователь. - Молодці! Добре розумієтеся на гарних моральних якостях. Спробуємо далі. Вихователь демонструє наступну ілюстрацію до казки «Котик і півник».

- А що можна сказати про котика із казки «Котик і півник»? Який він? (добрий, працьовитий, відповідальний, дружелюбний, щедрий)

Вихователь. - Так. Він кожного дня ходив у ліс рубати дрова, щоб взимку можна було погрітися біля пічки. А що можна сказати про Півника, який він? (неслухняний, нещирий, нечемний, несправедливий, недобрий, непрацелюбний)

Вихователь. - Справді, він не послухався Півника. Вийшов із хатки і з ним сталася халепа. Що могло б статися, якби Котик не визволив Півника від Лисички? (Міркування дітей)

- А що можна сказати про Лисичку, яка вона? (хитра, недружелюбна, несправедлива, нечемна, недобррозичлива, недобра)

Вихователь. - Діти, мені дуже хочеться, щоб ви розглянули наступну картинку і гарними словами описали дідову сімейку із казки «Ріпка». Яка вона? (дружелюбна, добра, працьовита, відповідальна, щедра, милосердна, доброзичлива) Що могло б статися з ріпкою, якби дід її не витягнув? (Міркування дітей)

Вихователь. - Молодці! Гарно міркуєте. А якою ви запам'ятали Лисичку із казки «Лисичка та Журавель»? Скажіть повним реченням, якою була Лисичка? (Лисичка була хитрою, нещедрою (жадібною), недружелюбною, несправедливою, немилосердною, недоброю)

- А яким був Журавель? (гостинним, добрим, щедрим, ввічливим, доброзичливим) Чи зрозуміла Лисичка після відвідин Журавля, що негарно вчинила? (Ні, ще й образилася і більше вони не товаришували)

Вихователь. - Ось бачите, діти, навіть казка може нас навчити розпізнавати хороші і погані вчинки, добрих і поганих людей. Виконання завдань дітьми біля столів.

Дидактична гра «Оціни вчинок». Кожна дитина вибирає собі сюжетну картинку із зображенням ситуації морального змісту. Уважно розглядає і оцінює її, потім зафарбовує кружечок під картинкою відповідним кольором: червоним - поганий вчинок, зеленим - хороший. Пізніше вихователь пропонує дітям пояснити свій вибір.

Вихователь. - Діти, сьогодні я запрошую вас до театральної студії, де ми переглянемо невеличку інсценівку про те, що буває з неслухняними і невихованими.

Вихователь вибирає персонажів - Півника, Курочку та казкаря. Діти, що залишаються сидіти на стільчиках, тримають в руках атрибути для інсценівки - зелені ягоди, квіти, метелики, сніжинки.

Інсценівка казки Ушинського «Умій почекаати»

Вихователь. - Молодці, діти! Добре справилися із завданням - гарно показали поведінку неслухняного, невихованого Півника. Чи бажала Курочка зла Півнику? З чого це було видно? (Курочка завжди повчала Півника і застерігала його від небезпеки). Чи можна вважати, що Курочка була доброю? (Так, вона дуже хвилювалася за неслухняного Півника і бажала йому лише добра)

- А якими хочете стати ви після нашого заняття? (чемними, вихованими, дружелюбними, щедрими, добрими, чесними, вдячними, терпеливими, працелюбними, відповідальними та ін.)

- Підніміть руку ті, хто готовий кожен день робити добро і собі, і тим, хто піклується про вас і любить? Отож, робіть добро - і вам добре буде.

Вихователь. А зараз давайте ввічливо прощатися з нашими гостями. Діти використовують різні форми прощання.

Наприклад: - До побачення! Всього доброго! До зустрічі! Бувайте здорові! На все добре! Щасливої дороги! Приїжджайте ще до нас!

Вихователь Щиро дякую дітям і гостям! Всім бажаю доброго здоров'я і мирного неба над головою!

Додаток Б

Бесіда на морально-етичну тему: « Що таке співчуття»

Мета: ознайомити дітей з емоційними проявами людини; вчити враховувати почуття інших людей, уміти співчувати, співпереживати; розвивати уяву; виховувати повагу до людей.

Матеріал: картини за змістом бесіди.

Хід бесіди

Вихователь У житті, казках, у кінофільмах люди посміхаються і плачуть, радіють і сумують. Сьогодні ми помандруємо до країни людських почуттів. А ось про яке з почуттів ми будемо говорити, спробуємо з вами зрозуміти, розглянувши цю картину.

Розгляд картини « Добрим будь – пожаліти друга не забудь».

Бесіда на морально-етичну тему: « Що таке співчуття»

Мета: ознайомити дітей з емоційними проявами людини; вчити враховувати почуття інших людей, уміти співчувати, співпереживати; розвивати уяву; виховувати повагу до людей.

Матеріал: картини за змістом бесіди.

Хід бесіди

Вихователь. У житті, казках, у кінофільмах люди посміхаються і плачуть, радіють і сумують. Сьогодні ми помандруємо до країни людських почуттів. А ось про яке з почуттів ми будемо говорити, спробуємо з вами зрозуміти, розглянувши цю картину.

Розгляд картини « Добрим будь – пожаліти друга не забудь».

Діти разом з вихователем розглядають її зміст.

Ситуація « Співчуття і доброта»

Вихователь пропонує дітям морально – етичну ситуацію. Діти оцінюють персонажів, їхні вчинки.

Вправа « Хто виявив співчуття»

Оцінювання дітьми поведінки песика.

Мене сварили мама з татом,

Що я, мовляв, такий – сякий,

А вірний друг мій. Пес кудлатий,

Прийшов до мене залюбки,

Довірили у очі глянув –

І не такий я вже поганий!

Вправа « Кому ви більше співчуваєте» (робота з демонстраційним матеріалом)

Вихователь. Діти, сьогодні ми побували в країні людських почуттів, навчилися співчувати людям.

- Діти, а якщо у друга трапиться горе, щоб ви зробили?

- Як необхідно ставитися одне до одного?

- Ставтеся одне до одного так, як би ви хотіли, щоб друзі ставилися до вас.

Блок 1. Кого ми називаємо людиною

Мета. Збагачувати уявлення про людей, їхні взаємини, душевні стани. Розвивати чуйне ставлення до людей. Учити розуміти емоції людини та відповідно реагувати на них. Поглиблювати уявлення про свої можливості, досягнення, розвивати почуття власної гідності.

Бесіди: «Що таке душа людини?», «Любов живе у нашому серці». Дати уявлення про те, що люди господарі своїх почуттів, а почуття — живий відгук на все, що відбувається.

Розповіді з досвіду дітей «Коли мені було добре», «Як я був щасливий».

Гра «Різноколірні парасольки».

Подорож до казкової Країни Душевності.

Гра «Чарівна квітка (пелюстки — наші бажання)».

Малювання "Що є в домі наших почуттів».

Продовження розповіді вихователя яка починається словами: «Добрий хлопчик побачив ...», «Старенька бабуся ...», «Дівчинка загубила іграшку ...» тощо. Ігри на розвиток "мови почуттів".

Узагальнення. **Кожна людина має душу. Її треба берегти та поважати — і свою, і душі інших людей.**

Блок 2. Мої найулюбленіші люди

Мета. Учити бачити красу близьких людей, розуміти душевні стани близьких. Розвивати навички турботливого ставлення до них.

Бесіди про маму, тата, бабусь, дідусів, братиків та сестричок: «Любов до мами», «У кого батько, в кого мати — тому є з ким розмовляти, в кого братики, сестрички — тому є з ким погуляти», «Рід. Родовідне дерево».

Розповіді дітей: «Моя родина», «Традиції нашої сім'ї», «Свята у нашому домі».

Душевні роздуми «Якби я була мамою моєї мами...», «Добрі руки бабусеньки», «Чому татко найсильніший» та ін.

Придумування та розігрування ситуацій морального змісту: «Старший і молодший», «Приїзд родичів», «Їдемо на гостину до бабусі».

Аналіз актуальних для дітей життєвих подій, що відбулися з ними та членами їхніх родин.

Душевне налаштування: «Як піклуватися про найрідніших людей щодня».

Ігри в сім'ю.

Узагальнення. **З родини йде життя і доля людини.**

Блок 3. Людина серед людей

Мета. Формувати уявлення про те, що людина сильна своїми зв'язками з іншими людьми. Збагачувати душу дитини почуттями радості та захоплення. Розвивати відповідальність, щирість, відвертість.

Бесіди: «Ти не один», «Ти живеш серед людей» .

Читання та обговорення оповідань Василя Сухомлинського з книги «Хрестоматія з етики».

Розповіді вихователя про цікавих людей.

Розповіді з досвіду дітей: «Кого я вважаю справжньою людиною», «З ким би я хотів зустрітися в житті».

Ігрова вправа «Вогник душі» (вправлення в проявах доброти й приязні).

Малювання свого майбутнього.

Заняття: «Наші імена», «Ми всі такі різні й неповторні», «Хлопчики й дівчатка — які вони?».

Узагальнення. **Люди сильні один одним. Треба цінувати життя й добре ставлення до тебе інших людей.**

Ми цікаві своєю неповторністю та несхожістю на інших.

Блок 4. Милосердя

Мета. Розвивати розуміння моральності. Формувати уявлення про суть милосердя як важливого прояву моральності людини. Підтримувати позитивні вчинки дітей, збагачувати їхній досвід гуманної поведінки. Виховувати прагнення бути милосердними.

Бесіди: «Що для людини наймиліше?», «Кого люди люблять?», «Де живе добро?».

Розповіді вихователя про совість і доброту як внутрішній голос людини.

Ігри-аутотренінги: «Сонячне тепло», «Світло душі», «Сила добра».

Хвилини доброти: налаштування на сонячну любов, добро, тепло та світло

Ігри-тренінги: «Сонячний зайчик у серці», «Світло нашої любові».

Розігрування епізодів з життя.

Розв'язування проблемних ситуацій — аналіз моральних категорій: «нагорода за добро» «глухе серце», «голос совісті» .

Чарівна «Скрина добрих справ» у групі (розповіді дітей про добрі вчинки).

Узагальнення. **Милосердя — ознака справжньої людини.**

Блок 5. Дружба і товаришування

Мета. Розвивати уявлення про дружбу й товаришування як прояв людяності. Закріпити поняття турбота, щирість, взаємодопомога. Розвивати прагнення встановлювати добрі стосунки з людьми. Спонукає до дружніх і товариських взаємин з однолітками, привчати до відповідальності за свої вчинки, гуманного ставлення до іншої людини.

Бесіди про дружбу і товаришування: «Справжній друг— який він?», «Дружба — велика сила».

Розповіді дітей про своїх друзів.

Малювання на тему «Про якого друга я мрію».

Психотехнічні вправи: «Тепло рук друга», «Знайди друзів».

Театралізовані вправи: «Незнайко та його друзі»,

«Як Крокодил Гена шукав друзів».

Узагальнення. **Друг — це той, з ким тобі надійно, на кого ти можеш в усьому покластися.**

Блок 6. Багатство спілкування

Мета. Розвивати уявлення про значення спілкування в житті людини, про те, що воно є засобом впливу на думки, почуття, поведінку людей. Учити передавати словами багату палітру людських почуттів. Формувати навички гуманістичного спілкування. Збагачувати «мову почуттів», наповнюючи її гуманним змістом та ввічливими формами.

Бесіди про спілкування як прояв інтересу до людей: «У Країні Ввічливості та Доброти».

Розповіді дітей про їхній досвід спілкування.

Обговорення питань культури спілкування, що цікавлять дітей.

Створення кодексу ввічливого спілкування.

Розігрування життєвих ситуацій спілкування з досвіду дітей.

Ігри-тренінги на виховання культури спілкування.

Вправа «Зичимо добра».

Узагальнення. **Щире спілкування — життя окраса.**

Блок 7. Доброта — найвища чеснота

Мета. Розвивати уявлення про моральні якості людини, про те, що люди гарні душею, добрими вчинками. Учити радіти власним добрим вчинкам. Виховувати доброту, турботливість, відповідальність.

Бесіди про добре ставлення до людей, природи, речей.

Обговорення добрих вчинків відомих дітям літературних персонажів.

Складання дітьми розповідей про добре ставлення до казкових персонажів: «Хто допоміг добрій дівчинці шукати братика?», «Чому Принц знайшов Попелюшку?», «Що потрібно Бабі-Язі, щоб стати доброю?».

Розгляд репродукцій художніх портретів дітей. Визначення внутрішнього емоційного стану тих, хто на цих картинах зображений.

Колективне складання казки «Пригоди Доброї людини».

Інценування «Школа Добра й Любові».

Ігри-тренінги: «Вогники доброти у нашому мовленні», «Усмішка — дзеркало душі».

Бесіда «Будь хазяїном своїх вчинків».

Узагальнення. **Доброта — мова нашого серця.**

Блок 8. Взаємини з людьми

Мета. Розвивати уявлення дітей про значення добрих взаємин у житті людини. Збагачувати особистісну етичну культуру. Вчити аналізувати себе, хороше та погане в думках, справах та вчинках. Виховувати прагнення творити добро.

Бесіди: «Коли людина почувається щасливою?», «Для чого людині бути серед людей?», «Як добро повертається до того, хто його робить?».

Розповіді дітей з власного досвіду «Добрий спогад».

Колективне складання кодексу Товариства Добрих Справ.

Виконання пісень про доброту.

Гра «Перетворення недобрих слів на добрі».

Узагальнення. **Поспішайте робити добрі справи.**

Блок 9. Довіра до людини

Мета. Сформувати уявлення про довіру до людей як складову духовності людини. Збагачувати етичну культуру через розширення поняттєвого апарату дітей у сфері людських взаємин. Удосконалювати практичний досвід проявів сердечної доброти та любові до людей, які навколо.

Бесіди: «Що живе в душі людини?», «Чому слід довіряти людям?», «Як поводитися, зустрічаючись з незнайомими людьми?»

Складання дітьми творчих розповідей «Якби я був чарівником, то зробив би людей...»

Зображення дітьми улюбленого казкового персонажа в малюнках, інсценівках, складання розповідей про його моральні якості.

Психотехнічні Ігри: «Я — добра Фея», «У зачарованому царстві», «Дзеркало наших відносин».

Складання розповідей «Довіра — що це таке?». Розв'язання практичних життєвих ситуацій етичного змісту.

Узагальнення. **Хочеш жити у злагоді зі світом — довіряй людям.**

Блок 10. Людяність — талант любові й добра

Мета. Узагальнити уявлення дітей про значення людяності. Поглиблювати досвід гуманної поведінки дітей. Сприяти усвідомленню ними значення духовно-моральних заповідей. Формувати потребу в творенні добра.

Бесіди про красу добрих вчинків і почуттів.

Гра «Вітаємося зі світом».

Творчі Ігри з виховання емоційної культури.

Розповіді дітей про дотримання норм людяності у колі сім'ї: «Як потрібно піклуватися про маму?», «Чи вмієш ти довіряти молодшому братикові?», «Як виявити любов до тата?» тощо.

Ігри: «Зазирни у мамині очі», «Батьківська усмішка». Аналіз та практичне розв'язання життєвих ситуацій.

Узагальнення. **Люби людей — будеш щасливим.**

Наш веселий павучок Вісім ніжок має,

Про гімнастику для них
 Він не забуває.
 Раз-два, раз-два —
 Вісім ніжок має.
 Раз-два, раз-два —
 Він не забуває.
 Павутиння вітерець
 День і ніч гойдає,
 І на ньому павучок
 Весело стрибає.
 Гой-да, гой-да —
 День і ніч гойдає.
 Стриб-скік, стриб-скік —
 Весело стрибає.

— Ми добре відпочили, у всіх піднявся настрій . Тепер до роботи! А поки будуватимемо, пригадаємо приспів про працю.

Діти розповідають прислів'я:

- Добре тому жити, хто працюючий.
- Бджола мала, а й та працює.
- Більше роби, а менше говори.
- Людину прикрашають добрі діла.
- Щоб рибу їсти, треба у воду лізти.
- Зробив діло, гуляй сміло.
- Хочеш їсти калачі — не сиди на печі.